

Njemačka manjina u dokumentima banskih vlasti Banovine Hrvatske, 1939. -1941.

NIKICA BARIĆ

Hrvatski institut za povijest, Zagreb, Republika Hrvatska

U ovom radu prikazano je djelovanje i organizacija njemačke manjine u Banovini Hrvatskoj od njezina osnutka u kolovozu 1939. do napada osovinskih sila na Kraljevinu Jugoslaviju u travnju 1941. U arhivskim fondovima banskih vlasti Banovine Hrvatske koji se nalaze u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu sačuvani su mnogobrojni dokumenti koji se odnose na različite aktivnosti njemačke manjine, a posebno Kulturbunda kao njezine središnje organizacije. Ti nam dokumenti, osim podataka o oblicima djelovanja njemačke manjine, pružaju informacije i o odnosu koji su prema toj manjini imale vlasti Banovine Hrvatske.

Sporazumom Cvetković-Maček od 26. kolovoza 1939. dogovoren je osnutak posebne autonomne hrvatske jedinice u sklopu Kraljevine Jugoslavije - Banovine Hrvatske. Time je napravljen velik korak u rješavanju "hrvatskog pitanja", koje je do tada bilo jedno od glavnih čimbenika političke nestabilnosti Jugoslavije. Nedugo nakon toga, napadom Trećeg Reicha na Poljsku, počeo je Drugi svjetski rat. U tom ratu Jugoslavija je proglasila svoju neutralnost.¹

Vlasti Banovine Hrvatske su tijekom rujna 1939. izdale više okružnica u kojima su navedene mjere koje je trebalo poduzeti u cilju očuvanja neutralnosti Kraljevine Jugoslavije. Trebalo je zaustaviti bilo kakvo prikupljanje dobrovoljaca ili novčanih priloga za neku od zaraćenih strana. Pod nadzor je trebalo staviti sav strani tisak, kinopredstave i druge javne priredbe. Posebno je trebalo paziti na kretanje sumnjivih osoba, špijuna i širitelja alarmantnih vijesti, koji su zbog slabog nadzora na državnoj granici ušli u zemlju. Zato je trebalo pooštriti nadzor na granicama i uskratiti daljnji boravak u zemlji osobama koje za to nemaju opravdanog

¹ Opširnije o političkim događajima koji su prethodili sporazumu Cvetković-Maček, samom sporazumu i o razdoblju Banovine Hrvatske vidjeti: Ljubo BOBAN, *Sporazum Cvetković-Maček*, Beograd 1965.; ISTI, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928-1941. Iz povijesti hrvatskog pitanja*, Zagreb 1974., svezak 1 i 2; Fikreta JELIĆ-BUTIĆ, *Hrvatska seljačka stranka*, Zagreb 1983., 9.-52.; Stjepan (c)LABEK, *Banovina Hrvatska (26. VIII. 1939. - 10. IV. 1941.): Pravno - povijesni pristup*, Kutina 1991.

razloga. Isto tako trebalo je spriječiti jugoslavenske državljane da napuste zemlju, a posebno vojne obveznike. Bilo kakav promidžbeni radio-program na štetu ili korist bilo koje zaraćene strane koji bi se slušao na javnom mjestu ili u privatnom stanu s otvorenim prozorima trebao se kazniti s 10 do 1.000 dinara, a u slučaju nemogućnosti plaćanja zatvorskom kaznom od 1 do 20 dana zatvora. U jednom dokumentu iz 1940. ban Ivan (c)ubašić je naglasio da lažne parole i glasine onemogućavaju konsolidaciju Banovine Hrvatske pa da zato treba kažnjavati one koji ih šire.² No, jugoslavenska neutralnost nije zadovoljavala ni zapadne saveznike niti osovinske sile, a Jugoslavija je sve više popuštala pritisku ovih drugih.³

U kontekstu ovih događaja djelovanje njemačke manjine u Banovini Hrvatskoj i njezini odnosi s banskim vlastima postaju posebno važni. U Banovini Hrvatskoj živjelo je 89.306 osoba (2,22% stanovništva) kojima je njemački jezik bio materinski.⁴

Organizacija i djelovanje Kulturbunda u Banovini Hrvatskoj

(c)vapsko-njemački kulturni savez (*Schwäbisch-Deutscher Kulturbund*) osnovan je 1920. godine u Novom Sadu. Iako je vlast povremeno zabranjivala njegov rad, on se razvio u središnju kulturno-prosvjetnu organizaciju jugoslavenskih Nijemaca. Takvu ulogu imao je i Kulturbund u Banovini Hrvatskoj.

Nakon Hitlerova dolaska na vlast pojedini pripadnici njemačke manjine bili su sve više naklonjeni nacističkoj ideologiji. Ta nova skupina naziva se Obnoviteljskim pokretom (*Erneuerungsbewegung*). Zbog sukoba s vodstvom Kulturbunda koje nije prihvaćalo takva nova strujanja, Obnovitelji su 1935. privremeno isključeni iz te organizacije. Iz istih razloga raspuštena je i središnjica Kulturbunda u Osijeku koju je vodio Branimir Altgayer.⁵ Zato je Altgayer početkom 1936. osnovao Kulturno i dobrotvorno udruženje Nijemaca (*Kultur - und Wohlfahrtsvereinigung der Deutschen*), kroz koje je mogao promicati ideje obnoviteljskog pokreta.

² Hrvatski državni arhiv (dalje: HDA), grupa XI ((c)pijunaža i peta kolona), kutija 28, inventarni broj 2844, Banska vlast Banovine Hrvatske (dalje: BV BH) - Odjeljak za državnu zaštitu (dalje: ODZ), Pov II 44785/1939, kut. 29, inv. br. 2907, BV BH ODZ, Pov II 44782/1939; fond BV BH - Kabinet bana (dalje: KB), 33944/1940. Iako se ovaj rad zasniva uglavnom na dokumentima banskih vlasti Banovine Hrvatske, u njega je uključeno i nekoliko dokumenata Savske Banovine (dalje: SB) iz 1938. i 1939. godine.

³ Lj. BOBAN, *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije. Dokumentima i polemikom o tema-ma iz novije povijesti Jugoslavije*, Zagreb 1987., 151.

⁴ Godišnjak banske vlasti Banovine Hrvatske 1939 - 26. kolovoz - 1940, Zagreb 1940., 297.

⁵ Za opširnije podatke o Branimiru Altgayeru vidjeti Vladimir GEIGER, "Saslušanje Branimira Altgayera vođe Njemačke narodne skupine u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj u Upravi državne bezbjednosti za Narodnu Republiku Hrvatsku 1949. godine", *Časopis za suvremenu povijest* (dalje: ČSP), 31/1999., br. 3, 575.-638.

Budući da je s vremenom i Kulturbund sve više popuštao utjecaju nacizma, krajem 1938. postignut je dogovor kojim su Obnovitelji ponovno ušli u njegov sastav, a uskoro su članovi tog pokreta preuzeli i vodeće položaje u Kulturbundu. Tako je sredinom 1939. dr. Sepp Janko postao novi predsjednik Kulturbunda.⁶

Početkom 1939. u Jugoslaviji su postojale četiri župe (*Gau*) Kulturbunda. Prva za Bačku i Baranju, druga za Banat, treća za Slavoniju i četvrta za Srijem i Bosnu. Trebala je biti osnovana i nova župa za Dravsku banovinu (Sloveniju).⁷ Župe su se dijelile na okruge (*Kreis*), a okruzi na mjesne skupine (*Ortsgruppen*).⁸ Uspostavom Banovine Hrvatske Altgayer dolazi na čelo novoosnovane sekcije Kulturbunda za Banovinu Hrvatsku.⁹ U izvješću koje je početkom listopada 1939. MUP Kraljevine Jugoslavije poslao novoj banskoj upravi u Zagrebu stoji: "S obzirom na novo stanje i formiranja Hrvatske banovine, Kulturni savez u sporazumu sa vođstvom Nemaca rešio je da izvrši reorganizaciju Kulturbunda i formira jednu posebnu sekciju Kulturnog saveza Nemaca u Hrvatskoj banovini sa sedištem u Osijeku. Na čelu ove sekcije došao bi Dr. Altgayer vođa Nemaca iz Osijeka, kome će biti dodeljen Sep Redinger i J. Lichtenberger, koji će voditi omladinu Nemaca u Hrvatskoj banovini (...) dr. Altgayer (je) apsolutni vođa sviju Nemaca u Hrvatskoj banovini i kao takav biće odgovoran za svoj rad samo vođstvu Nemaca u Jugoslaviji. Dr. Altgayer veruje da će u Hrvatskoj banovini moći da mnogo učini medju tamošnjom nemačkom manjinom i ako zna da će teren za rad na novom području biti otežan od hrvatskih nacionalista i hrvatskog vođstva za koje veruje da je orjentisano demokratijama (...) Dr. Altgayer biće u svojstvu vođe Nemaca u Hrvatskoj i predsednik svih ekonomsko-financijskih ustanova nemačke manjine, koje ima prilagoditi prema novim uredbama Hrvatske banovine".¹⁰ Po podacima osječkog redarstva iz svibnja 1940.

⁶ Dušan BIBER, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933-1941*, Ljubljana 1966., 32.-34., 43., 45.-47., 67., 190., 207.-210. Po nekim obavijestima jugoslavenskog MUP-a, B. Altgayer je bio nezadovoljan izborom Janka za predsjednika Kulturbunda. HDA, grupa XI, kut. 28, inv br. 2880, SB - ODZ, 47288.

⁷ Kada je u travnju 1939. u Vinkovcima održana konferencija župe Srijem - Bosna, na njoj su bili i predstavnici Kulturbunda iz Zemuna i Sarajeva. Nisam mogao utvrditi je li se to nastavilo i nakon 26. kolovoza 1939. ili su onda pod tu župu potpadali samo dijelovi Srijema i Bosne koji su bili dio Banovine Hrvatske. HDA, grupa XI, kut. 28, inv. br. 2866, SB - ODZ, 19365/1939.

⁸ HDA, BV BH - KB, 851/1941.

⁹ Nasuprot tome, Z. Krnić navodi da je za područje Banovine Hrvatske uspostavljena posebna župa Kulturbunda na čelu s B. Altgayerom. Po drugim podacima i za vrijeme postojanja Banovine Hrvatske nastavile su djelovati župe Kulturbunda Slavonija i Srijem i Bosna, koje su bile podređene novoosnovanoj sekciji Kulturbunda za Banovinu Hrvatsku. Zdravko KRNIĆ, "Prilog izučavanju društveno-političkih prilika u Slavoniji 1941. godine", *Zbornik Historijskog instituta Slavonije*, br. 6/1968., 18.

¹⁰ HDA, grupa XI, kut. 28, inv. br. 2880, SB - ODZ, 47288/1939. B. Altgayer je netočno oslovljen s dr., što se ponavlja i na drugim mjestima, vidjeti V. GEIGER, n. dj., 577., bilješka 6.

sjedište Kulturbunda za Banovinu Hrvatsku bilo je u Osijeku, gdje se istovremeno nalazilo i sjedište za područje (župu) Slavonije. Područje zapadnog Srijema i Posavine (župa Srijem i Bosna) imalo je sjedište u Vinkovcima i obuhvaćalo je, među ostalim, organizacije Kulturbunda u Iloku, (c)idu, Vukovaru, Vinkovcima, Županji, Derventi i Brčkom.¹¹

Sepp Janko je bio predsjednik Kulturbunda za Kraljevinu Jugoslaviju, ali istovremeno je bio i politički vođa njemačke manjine (*Volksgruppenführer*). Analogno tome, Altgayer je osim vodstva Kulturbunda u Banovini Hrvatskoj postavljen i za političkog vođu Nijemaca u Banovini Hrvatskoj.¹² U pismu od 4. listopada 1940. Janko obavještava bana (c)ubašića da je zbog potrebe da se njemačka zajednica u Jugoslaviji smatra jedinstvenom cjelinom odredio Altgayera kao svog zamjenika za područje Banovine Hrvatske i time je on "(...) jedini predstavnik njemačke narodne skupine pred vlastima i javnošću banovine Hrvatske i jedni autoriziran tumač njenih želja i potreba, a po mojim nalogima i uputstvima".¹³ Kao politički predstavnik njemačke manjine, Altgayer je djelovao kroz Kancelariju njemačke manjine za Banovine Hrvatsku. Od travnja 1940. ona je bila smještena na Gajevom trgu br. 2 u Osijeku. Kancelarija je trebala djelovati dok Nijemci ne dobiju svoga legalnoga političkog predstavnika.¹⁴

U dokumentima banskih vlasti susreću se i imena nekih drugih dužnosnika Kulturbunda. Vođa župe Slavonija bio je Josip Maier, rođen 1893. u Ober-Welkersdorfu, profesor glazbe i stalni honorarni činovnik Kulturbunda, rimokatolik, označen i kao vatreni pristaša nacionalsocijalizma. Prostorije Kulturbundove župe za Slavoniju (*Gauamt*) bile su u Osijeku, u Radićevoj ulici br. 3.¹⁵ Vođa župe Srijem i Bosna sa sjedištem u Vinkovcima bio je Josef Redinger, rođen 1899. u Novoj Pazovi, privatni činovnik stalno nastanjen u Vinkovcima.¹⁶ Povjerenik Kulturbunda za grad i kotar Vukovar bio je Georg Fellinger, rođen 1912. u Indiji. On je u Vukovaru živio od 1936. a po zanimanju je bio krojački pomoćnik.

¹¹ HDA, grupa XI, kut. 29, inv. br. 2911, BV BH - ODZ, 15051/1940.

¹² Sredinom 1940. predsjednik Kulturbunda Sepp Janko je istovremeno postao i vođa njemačke narodne skupine (*Volksgruppenführer*) u Jugoslaviji. Josip MIRNIĆ, *Nemci u Bačkoj u drugom svetskom ratu*, Novi Sad 1974., 53.

¹³ HDA, fond BV BH - Predsjednički ured bana, Pov 76/1940. Janko je u istom pismu zamolio bana (c)ubašića da o imenovanju Altgayera obavijesti sva banskim vlastima podređena tijela.

¹⁴ HDA, grupa XI, kut. 29, inv. br. 2911, BV BH - ODZ, 15051/1940; D. BIBER, n. dj., 224.

¹⁵ Sredinom svibnja 1940. MUP je raspolagao informacijama da će se Altgayer kandidirati za narodnog poslanika, dok će ga na mjestu vođe Kulturbunda za Banovinu Hrvatsku zamijeniti Maier. HDA, grupa XI, kut. 29, inv. br. 2911, BV BH - ODZ, 15051/1940.

¹⁶ HDA, grupa XI, kut. 29, inv. br. 2919, BV BH - KB, 87670/1940.

Fellinger je označen kao istaknuti član njemačkoga nacionalnog pokreta, zbog čega je stavljen pod stalni nadzor vukovarskog redarstva.¹⁷

Akcija primanja novih članova u Kulturbund krajem 1940.

Krajem 1940. godine započela je akcija kojoj je cilj bio uključivanja svih preostalih Nijemaca u redove Kulturbunda, budući da je njegovo vodstvo smatralo da se njemačka nacionalna pripadnost može iskazati samo kroz članstvo u njihovoj organizaciji. Kao argumente za učlanjivanje u Kulturbund, njegovi dužnosnici su isticali da je jedino on priznat od jugoslavenskih vlasti i Trećeg Reicha, i da se jedino kroz njega mogu ostvariti prosvjetni, gospodarski i ostali interesi njemačke manjine. Za vrijeme Banovine Hrvatske Kulturbundu je uspjelo uključiti u svoje redove 95% tamošnjih Nijemaca, ali to je dijelom ostvareno i uz korištenje agresivne promidžbe, pa i prijetnji.¹⁸ Tako se pojedinac morao učlaniti nakon prvog ili najviše drugog poziva Kulturbunda da to učini, a ako bi odbio, kasnije učlanjenje nije mu bilo dopušteno. Isto tako upisati se moglo samo do 1. siječnja 1941. J. Redinger je u govorima održanim krajem 1940. istaknuo da Kulturbund nije samo udruženje, nego narodni pokret koji treba popisati i osnovati svojevrstan katastar svih Nijemaca u Jugoslaviji i zato svaki Nijemac mora biti član Kulturbunda. Nakon izrade katastraniti jedna nepopisana osoba neće biti priznata za Nijemca, niti će imati zaštitu koja će biti osigurana članovima Kulturbunda.¹⁹ Redinger je izjavio: "Pozivamo sve one koji se osjećaju Nijemcima pa makar i ne znaju njemački jezik da priđu k nama i da se s nama rame uz rame bore da Njemačkoj spasimo sve Nijemce do zadnjega".²⁰ Sukladno takvim izjavama kotarska uprava u -akovu je u studenom 1940. izvijestila da predstavnici Kulturbunda obilaze kuće svih obitelji koje imaju "njemačka" prezimena i pozivaju ih da se uključe u njihovu organizaciju. "Mnoge obitelji u Djakovu odbile su, da se upišu u tu organizaciju, navodeći, da se ne osjećaju Njemcima već Hrvatima". Pripadnici Kulturbunda su slično djelovali i u Vinkovcima, a "onima koji odbijaju da stupe u savez, prijetite, da se više neće smatrati Njemcima i da će se kajati zbog toga". (c)irile su se glasine da će Hrvati i Srbi biti iseljeni s tog područja koje će pripasti Nijemcima, za koje će biti priznati samo članovi Kulturbunda. S

¹⁷ HDA, BV BH - KB, 40847/1940.

¹⁸ D. BIBER, n. dj., 218-219, 224; HDA, BV BH - KB, 1952/1941.

¹⁹ Možemo zaključiti da se radi o popisu sveukupne imovine njemačke manjine koji je pravljen tijekom zime 1940./1941., a koji je trebao poslužiti za bolju očevidnost pripadnika manjine i kao sredstvo kojim će se potaknuti svi preostali Nijemci da uđu u Kulturbund. Po nekim drugim podacima popis je trebao služiti za određivanje članarine u Kulturbundu ili kao skup podataka potrebnih u slučaju iseljavanja Nijemaca iz Jugoslavije. V. GEIGER, "Nijemci -akova i -akovštine u Kraljevini SHS/Jugoslaviji", *Kolo - časopis Matice hrvatske*, br. 4/1997., 214.

²⁰ HDA, BV BH - KB, 91203/1940; grupa XI, kut. 29, inv. br. 2919, BV BH - KB 84237/1940, 84256/1940, 85963/1940.

istim ciljem se širila glasina da je Kulturbundu pristupio i vinkovački gradonačelnik Dragutin Bazler s mjesečnim doprinosom od 1.000 dinara, što nije bila istina. Ovakva djelatnost Kulturbunda je u hrvatskog stanovništva izazivala zabrinutost i nemir.²¹

Mjesne skupine Kulturbunda u Banovini Hrvatskoj

Na jesen 1938. u Jugoslaviji je postojalo 256 takvih skupina, a u travnju 1939. taj se broj povećao na 320 skupina. U svibnju 1939. u Slavoniji je postojalo 98 mjesnih skupina.²² Vodstvo mjesnih skupina biralo se na godišnjim skupštinama, ali u nekim slučajevima vodstvo je bilo i imenovano od viših dužnosnika Kulturbunda.²³ Za vrijeme Banovine Hrvatske uz već postojeće, bile su osnivane i nove mjesne skupine. U Bosanskom Brodu osnivačka skupština, na kojoj je bilo oko 120 osoba, održana je 15. prosinca 1940. Za predsjednika je izabran Josef Schenk, a potpredsjednika Johann Stern. U bosanskoj Posavini i Srijemu postojale su mjesne skupine u Brčkom, Gunji, Rajevu Selu, Račinovcima i Drenovcima.²⁴ U Petrijevcima kraj Osijeka, organizacija Kulturbunda osnovana je 20. prosinca 1940. u kući seljaka -ure Belfinga u prisutnosti 20 osoba, od čega troje Hrvata. Za predsjednika je izabran Martin Tan, za tajnika Franjo (c)ligl, a blagajnika Anton Lang.²⁵ Mjesna skupina u Vrpolju kraj -akova osnovana je 8. prosinca 1940. u kući seljaka -ure Koha. Na osnivačkoj skupštini bilo je prisutno oko 50 osoba, a u Kulturbund je odmah upisano 50 obitelji s oko 189 članova. Na sastanku je bio Josip Maier kao župski vođa i Gustav Fraj kao okružni vođa, a za predsjednika skupine u Vrpolju imenovan je Konrad Vilging.²⁶ Uz ovu skupinu, u -akovštini je tijekom 1940. postojalo ukupno 20 skupina Kulturbunda.²⁷ U Otoku kraj Vinkovaca, mjesna skupina je osnovana 28. prosinca 1940. u gostionici Katice Božić u prisutnosti oko 20 osoba. Ukupno je početkom 1941. u vinkovačkom kotaru postojalo 10 mjesnih skupina Kulturbunda.²⁸ Na području Slavonske Požege mjesna skupina u Cigleniku osnovana je 25. siječnja 1941.

²¹ HDA, fond BV BH - ODZ, 13132/1940; BV BH - KB, 181/1941, 851/1941; grupa XI, kut. 29, inv. br. 2919, BV BH - KB, 87669/1940, 87670/1940. Jakob Lichtenberger ovo komentira: "Za takove glasine nikada nisam čuo i vjerovatno su čiste izmišljotine. Moguće da su takve glasine bile dio protiv-promidžbe (Gegenpropaganda) sa srpske ili hrvatske strane". Pismo Jakoba Lichtenbergera prof. dr. Vladimiru Geigeru s primjedbama na ovaj tekst, Pforzheim, 1. VIII. 2000. (dalje: Lichtenbergerovo pismo).

²² D. BIBER, n. dj., 194.; V. GEIGER, Nijemci -akova i -akovštine, n. dj., 207.

²³ HDA, BV BH - KB, 1545/1941, 1952/1941.

²⁴ HDA, BV BH - ODZ, 56164/1939; BV BH - KB, 91203/1940.

²⁵ HDA, BV BH - KB, 94201/1940.

²⁶ HDA, BV BH - KB, 181/1941, 6414/1941, 10391/1941.

²⁷ V. GEIGER, Nijemci -akova i -akovštine, n. dj., 213.

²⁸ HDA, BV BH - KB, 752/1941; grupa XI, kut. 31, bez inventarnog broja, BV BH - KB, 351/1941.

Sljedećeg dana održana je i osnivačka skupština u Jakšiću, na kojoj je bilo prisutno 36 osoba. Na tim dvjema skupštinama prisutan je bio i J. Maier. U daruvarskom kotaru početkom 1941. postojale su mjesne skupine u Sokolovcu, Blagorodovcu, Petranovcu, Miljanovcu, Malim Bastajima i Babinoj Gori. Kada su tijekom siječnja 1941. ove mjesne skupine održale svoje godišnje skupštine, na šest takvih skupština bile su ukupno 424 osobe.²⁹ Podružnica Kulturbunda u Zagrebu osnovana je 1932. godine. Iz izvješća zagrebačkog redarstva početkom 1939. zagrebački Kulturbund imao je oko 400 članova. Predsjednik je bio Edmund Gregl, potpredsjednici Toni Malberg i Hans Moschitz, a blagajnik Jakob Metzger. Sjedište se nalazilo u Kukuljevićevoj ulici br. 23 gdje je postojala i čitaonica. Skupina je povremeno organizirala uvijek vrlo dobro posjećene zabave, a svake godine na Vrhovcu, na imanju Hrvatskog radiše Vinovrh, organizirali su i ivanjsku proslavu s paljenjem kresova i pjevanjem njemačkih pjesama. U istom izvješću stoji da: “prema diskretno prikupljenim podacima utvrđeno je, da se članovi toga društva u zatvorenom krugu bave i nacional-socijalističkom propagandom i da se međusobno pozdravljaju sa “Heil Hitler”. U toku prošle godine izvršen je jedan iznenadni pretres u prostorijama toga društva u cilju pronalaska kompromitirajućeg materijala, ali je taj pretres ostao bez rezultata”.³⁰

Iako je iz dokumenata vidljiva živa i raznovrsna djelatnost Kulturbunda, postoje i izvješća banskih vlasti u kojima se javlja o slaboj djelatnosti pojedinih njegovih skupina. Kada je u svibnju 1940. na zgradi osječkog Kulturbunda razbijeno nekoliko stakala B. Altgayer je izjavio osječkom redarstvu da je Kulturbund zbog općih prilika ograničio svoj rad. U izvješću kotarske uprave u Vinkovcima od 10. ožujka 1940. stoji da se mjesne skupine drže dosta rezervirano i da osim godišnjih skupština nisu održale nikakve priredbe. U izvješću kotarske uprave u Slavonskom Brodu od 2. svibnja 1940. stoji da Kulturbund na tom području slabo djeluje. Njegovi članovi uglavnom mirno slušaju radio i prate daljnji razvoj situacije. “Njemačka manjina je ovdje malobrojna u manjim oazama, ne pokazuje naročitu nacionalno-manjinsku aktivnost niti manifestacije (...)”.³¹ Isto tako početkom 1941. dužnosnici Kulturbunda na području Daruvara kritizirali su članstvo tamošnjih mjesnih skupina zbog slabe aktivnosti.³²

²⁹ HDA, BV BH - KB, 1952/1941.

³⁰ O spomenutoj četvorici dužnosnika zagrebačkog Kulturbunda u izvješću su navedeni opširniji osobni podaci, ali oni nisu označeni kao politički sumnjivi. HDA, grupa XI, kut. 28, inv. br. 2881, SB - ODZ, 5793/1939.

³¹ Možda je to razlog što je sredinom 1940. uprava Kulturbunda u Osijeku imenovala Franza Stocka iz Trnjana za stalnog suradnika za područje slavonskobrodskog kotara. Njegov zadatak bio je da posjećuje mjesne skupine, daje im upute za rad, bude prisutan na sjednicama odbora, pokusima, sastancima i vježbama, da pomaže pri pripremanju priredbi i proslava. Kasnije je Stocka zamijenio Leopold Grau iz Osijeka.

³² HDA, BV BH - ODZ, 13132/1940; BV BH - KB, 27727/1940, 39201/1940, 1952/1941, 5087/1941.

Neke značajke javnog i političkog djelovanja Kulturbunda u Banovini Hrvatskoj

Tijekom studenog i prosinca 1940. J. Redinger je održao više govora, iz kojih možemo izvući naznake daljnjih planova i namjera Kulturbunda. Govoreći o naseljavanju Nijemaca u Podunavlju, Redinger je rekao "(...) da su oni uvijek slani da budu kulturtregeri, uzorni seljaci, a istodobno i dobri vojnici. Ističe da iako je u iste krajeve doselilo mnoštvo raznih narodnosti ni jedna izuzev Njemačke nije uspjela da se održi". Zato Nijemci nisu došljaci, nego starosjedioci koji su oplemenili krajeve koje su naselili.³³ Adolf Hitler je početkom listopada 1939. održao govor kojim je otvorio mogućnost preseljenja njemačke manjine iz Jugoslavije, Rumunjske i Mađarske u Treći Reich. To je uznemirilo neke jugoslavenske Nijemce i bilo je znakova distanciranja od djelatnosti Kulturbunda. Početkom 1941. i jedan niži dužnosnik Kulturbunda na području kotara Daruvar je izjavio da se sprema iseljenje Nijemaca u zamjenu za gradišćanske Hrvate.³⁴ No, u svojim govorima Redinger je opovrgnuo da će se Nijemci iseliti u Treći Reich. Umjesto toga, preseljenje će se vršiti unutar Jugoslavije u krajeve gdje Nijemci čine kompaktne skupine kao npr. na području -akovo-Vukovar-Vinkovci.³⁵ Na takvim područjima oni će imati svoje općinske uprave i javne bilježnike, kojih bi samo u Banovini Hrvatskoj trebalo biti 28.³⁶ U kotarima s njemačkom većinom načelnik bi također trebao bio Nijemac. Redinger je izjavio da će takva njemačka samouprava uskoro i biti oživotvorena, a najavio je i uvođenje posebnoga narodnog statuta, kojim će položaj Nijemaca u Jugoslaviji uskoro biti riješen na sličan način na koji je to učinjeno u Rumunjskoj i Mađarskoj. Redinger je istaknuo lojalnost njemačke manjine Jugoslaviji, budući da u njoj žive i ispunjavaju sve svoje dužnosti kao što je plaćanje poreza i vojna obveza. Ipak, on je odbacio pojam "nacionalna manjina" kao ostatak nepravednoga i nametnutoga versajškoga mirovnog ugovora: "mi se ne smatramo više narodnom manjinom jer je to demokratski pojam koji sobom donosi nadglasavanje i koji izraz već sam po sebi daje pravo narodnoj većini da radi sa manjinom što god hoće. Mi se smatramo narodnom grupom i kao takvi želimo ostati bilo to kome pravo ili ne".³⁷

³³ Kao bilj. 20.

³⁴ D. BIBER, n. dj., 213.-214.; HDA, BV BH - KB, 1952/1941.

³⁵ Po nekim informacijama jugoslavenske vojske iz listopada 1940. Nijemci iz Trećeg Reicha i pripadnici njemačke manjine koji se predstavljaju kao Hrvati kupovali su u Slavoniji nekretnine. *Aprilski rat 1941. - zbornik dokumenata*, knjiga 1, Beograd 1969., dokument broj 308. Neki dokumenti vezani uz njemačku manjinu mogu se naći i u drugoj knjizi istog zbornika, koja je objavljena 1987. godine.

³⁶ Na općinskim izborima u Banovini Hrvatskoj koji su održani 19. svibnja 1940. godine samostalne liste njemačke manjine osvojile su većinu u samo pet općina.

³⁷ Kao u bilj. 20. "Izgleda po svemu, da je J. Redinger imao živu maštu bez obzira na objektivne činjenice i malo zdravog osjećaja za umjereno nastupanje. Tako ga i ja imam u pamćenju. Ne znam da li je Altgayer znao za njegove eskapade". Lichtenbergerovo pismo.

Jedan od glavnih i najočitijih oblika djelovanja Kulturbunda očitavao se kroz različite javne priredbe zabavnog i kulturnog značaja. Tako je sedmog prosinca 1940. u gostionici Antuna Uricha u -akovu održan koncert Kulturbunda na kojem je bilo oko 150-200 osoba. Sljedećeg dana navečer u Slavonskom Brodu u Građanskom kasinu održan je drugi koncert Kulturbunda na kojem je bilo oko 250 osoba iz Broda, Osijeka, -akova i -akovačke Satnice.³⁸ U Vinkovcima je 18. siječnja 1941. u Hrvatskom domu održan koncert s plesom i pjesmom kojim su trebala biti skupljena sredstva za izgradnju novoga njemačkoga narodnog doma. Na koncertu je bilo oko 2.000 ljudi iz Vinkovaca i okolice, Vukovara, Županje, Rume i Brčkog. Uprava Kulturbundove župe Srijem - Bosna je tiskala pozivnice i izdala upute vođama okruga i skupina kako bi se osigurao dobar posjet koncerta.³⁹

Tijekom prva tri mjeseca 1940. godine Kulturbund je održao taborovanja u Novom Selu kraj Vinkovaca i Novoj Pazovi. U Glogovcu su održani tabori za mušku i žensku mladež, koje su vodili Sepp Buschbacher i Resl Esch. Održani su i tabori u Breziku, Bučevcima i Velimirovcu. I tijekom srpnja i kolovoza na području Srijema taborovali su njemački skauti, koji su prolazili kroz pojedina sela u vojničkoj koloni pjevajući njemačke pjesme. Na području iločkog kotara logorovalo je tijekom srpnja i kolovoza 1940. 20 djevojaka i 35 mladića (njemačkih skauta) iz Novog Sada, a članovi Kulturbunda redovito su logorovali i u šumarskoj kolibi Kosarije na Fruškoj Gori, koja je bila dio iločkog vlastelinstva Odescalchija.⁴⁰

Neki od skupova Kulturbunda u potpunosti su izlazili iz okvira kulturno-prosvjetne djelatnosti i na njima se jasno očitivalo priklanjanje Kulturbunda nacističkoj ideologiji.⁴¹

To se može vidjeti iz priredbe Kulturbunda održane u osječkom kinu "Korzo" 9. studenog 1940. u povodu dana mrtvih. Priredbi, koja je trajala od 21 do 23 sata, bilo je prisutno oko 1.000 članova Kulturbunda iz Osijeka i okolice (Retfale, Jovanovca, Tenje, Nemetina i Sarvaša). Po izvješću osječčkog redarstva na zastoru u dvorani postavljena je parola *Ein Volk, Ein Wille, Ein Weg* uz znak Kulturbunda - zatvoreni kukasti križ. Na sredini pozornice nalazio se mjedeni stijeg (*Standarte*) s njemačkim

³⁸ HDA, BV BH - KB, 90324/1940, 90350/1940.

³⁹ HDA, BV BH - KB, 851/1941.

⁴⁰ HDA, BV BH - KB, 23149/1940, 55835/1940.

⁴¹ Usprkos očitom utjecaju nacističke ideologije na njemačku manjinu, po podacima s kraja 1938. mjesne vlasti na području Savske banovine nisu imale podatke o upisu njemačkog stanovništva u Nationalsocijalističku njemačku radničku partiju, nego su kao glavnu organizaciju njemačke manjine isticali Kulturbund. HDA, grupa XI, kut. 28, inv. br. 2878, SB, 134/1939.

orlom, kukastim križem i natpisom “Horst Wessel”.⁴² Dvorana je bila ukrašena i mnogobrojnim zastavicama. Mladež je recitirala spomen pjesme, a svirale su fanfare i bubnjevi. J. Maier održao je govor u kojem je podsjetio na svrhu obilježavanja spomen dana: “(...) da je ovo 17 obljetnica od kada je palo 16 heroja u minhenskoj pivnici, podvukavši, da su baš ove žrtve ujedinile njemački narod”.⁴³ On je naglasio “(...) da je Führer samo ovako neustrašivim i borbenim članovima uz svjestan njemački narod, pobjedio marksiste i neprijatelje iznutra, a pobjedit će i neprijatelje vani. (c)esnajst minhenskih žrtava ujediti će njemački narod i kada bude složio njemačku braću i privukao i one koji su na nas pucali u Münchenu, bit će jedinstvo potpuno, a to se sada i ostvarilo, kazao je Hitler u jednom svom govoru, veli Majer”. Kasnije je podsjetio i na njemačke vojnike iz Prvog svjetskog rata koji su se “(...) sa pjesmom na ustima borili i ginuli i da je samo ta junačka tradicija stvorila ovakove današnje njemačke vojnike, koji opet sa pjesmom na ustima ginu za njemačku domovinu. Baš jedan ovakav bivši njemački vojnik svojom borbenošću i poslije rata uspio je da zatalasa i ujedini njemački narod. Taj vojnik je naš Führer, koji vodi njemački narod k potpunoj pobjedi i blagostanju”.⁴⁴

Iz dokumenata je vidljivo da su pripadnici njemačke manjine često koristili nacističke simbole i pozdrave. Predsjednik jugoslavenske vlade i ministar unutrašnjih poslova Dragiša Cvetković još je 13. srpnja 1939. uputio Savskoj banovini u Zagrebu upute u vezi s čestim korištenjem nacističkih pozdrava: “u posljednje vreme zapažena je tendencija kod nemačkog življa u našim severnim krajevima da uvedu pozdravljanje dizanjem desne ruke, ili pozdravljanje sa ‘Hajl, Sig hajl’, što ne sadrži još ništa inkriminirajućeg”. Ipak, ako se to radi sa svrhom davanja određene političke poruke, takvi postupci moraju biti kažnjeni. “Pozdrav ‘Hajl Hitler’ ne može se kod nas smatrati pozdravom, pošto se isti u Nemačkoj upotrebljava kao obligatna zaključna formula u zvaničnoj prepisci, a usvojen je od nemačkih gradjana i u njihovom privatnom međusobnom opštenju. Sem toga, pozdrav ‘Hajl Hitler’ ne označuje samo pripadnost jednoj stranoj političkoj partiji i njenoj ideologiji, nego i odanost i gradjansku privrženost šefu nemačke države. S toga, naši državljani na našoj teritoriji ne mogu da se služe ovim pozdravom”. Cvetković je od uprave Savske banovine zatražio da zakonski sankcionira kršitelje takve odluke.⁴⁵ Ipak, ovakva naredba

⁴² Horst Wessel bio je nacist kojeg su početkom 1930-ih u Berlinu ubili komunisti, ali ne iz političkih motiva. Nacisti su to ipak iskoristili za svoju promidžbu, a pjesma koju je napisao Wessel (*Horst Wessel Lied*) postala je poznata nacistička koračnica. John TOLAND, *Adolf Hitler*, New York 1987., 187.-188.

⁴³ Radi se o tzv. “Pivničkom puču” tj. Hitlerovom neuspjelom pokušaju da nasilno preuzme vlast u Münchenu 9. studenog 1923. J. TOLAND, n. dj., 116.-139.

⁴⁴ HDA, BV BH - KB, 80832/1940.

⁴⁵ HDA, grupa XI, kut. 28, inv. br. 2869, MUP Kraljevine Jugoslavije - ODZ, Pov I 33914/1939.

nije zaustavila korištenje nacističkih pozdrava i simbola od pripadnika njemačke manjine.⁴⁶ Bilo je slučajeva kada su mjesne vlasti namjerno propuštale intervenirati nakon korištenja takvih pozdrava. Prilikom skupštine evangeličkog društva "Gustav Adolf" u Vinkovačkom Novom Selu nisu viđeni nacistički simboli, ali su biskupi Philipp Popp i Theodor Heckel pozdravili okupljene uzdignutom rukom i uzvikom "Heil".⁴⁷ Kotarska uprava je kabinetu bana javila da: "(...) radi njemačkih nacional socijalnih pozdrava ovo načelstvo s obzirom na ličnosti koje su same to izvršile i dale povoda, da su to činili i drugi nije obnašalo za oportuno, da ono preduzme bilo kakav postupak".⁴⁸

U skladu s prihvaćanjem nacističke ideologije bili su i antisemitski istupi pripadnika njemačke manjine. U jednom govoru održanom krajem 1940. J. Redinger tražio je od prisutnih da preporuče svim Nijemcima da ne kupuju robu židovskih trgovaca, nego kod drugih, bez obzira na to jesu li Hrvati, Srbi ili Nijemci. Opovrgavajući glasine o iseljavanju Nijemca s tog područja on je rekao: "Jasno je da to raznim židovima sa kapitalom u ruci ne odgovara, jer su oni čekali momenat da mi odavle krenemo, a oni kao jedini koji imaju novaca da pokupuju naša imanja i tako opet postanu veleposjednici i vlasnici zemlje koju ne rade. Ali kao i uvijek u zadnje vrijeme i ovaj puta su židovi pogriješili. Mi ostajemo ovdje selo uz selo, grad uz grad sa svojim susjedima Hrvatima, Mađarima i Srbima, a zagarantovano nam je da se kao narodnosna grupa možemo nesmetano razvijati".⁴⁹ Bilo je i drugih ispada. Tako su na jedan dan zatvora i 50 dinara kazne osuđeni Ivan Ergotić, koji je označen kao "dobar Hrvat", i Franc (c)prajcer, član Kulturbunda, zato što su u kolovozu i listopadu 1940. po Vinkovcima rasturali letke koje su sami izradili i pisali antisemitske parole. "Kod preslušanja (c)prajcer je izjavio da je ove nadpise stavljao s razloga što je primjetio da se cio svijet digao protiv jevreja, a i za to jer i kao Nijemac jevreje mrzi, a Ergotić izjavio je da je bio namješten kod ovdašnje jevrejske firme Weber i Zilzer te je on kao kršćanin od iste firme odušten, pa da jevreje mrzi i da ga je to ponukalo da sa (c)prajcerom ove nadpise stavlja po pločniku".⁵⁰ Usprkos tome što su načelno isticali želju za dobrim odnosima sa svim nacionalnim skupinama, osim Židova, Nijemci su ipak pažljivo pratili i prikupljali informacije o drugim manjinama. U travnju 1940. Altgayer je od Georga Fellinera zatražio detaljne podatke o stanovnicima općine Mikluševci, budu-

⁴⁶ HDA, BV BH - KB, 61847/1940, 1952/41; D. BIBER, n. dj., 196.-200.

⁴⁷ Izvještene su jugoslavenska, hrvatska, kao i zastave društva "Gustav Adolf", Kulturbunda i evangeličke crkve.

⁴⁸ HDA, BV BH - KB, 72213/1940.

⁴⁹ Kao u bilj. 20.

⁵⁰ Letci su ubacivani u dvorišta pojedinih kuća, a na njima se pozivaju građani Vinkovaca u borbu protiv Masona koji su uglavnom Židovi. HDA, BV BH - KB, 53590/1940.

ći da je obaviješten da tamo žive Slovaci, a ne Rusini.⁵¹ Altgayera je zanimalo broj kućanstava, vjerska pripadnost, godina naseljenja i odakle su se doselili, govore li slovački i koliko ili hrvatski, postoji li slovačka škola ili društvo, tko su najutjecajni Slovaci i kakvo je njihovo imovinsko stanje i veze s češkim kulturnim i financijskim društvima (Beseda, Čehoslovenska banka), odnos prema Slovačkoj, Trećem Reichu i političke sklonosti.⁵² I njemački konzulat u Zagrebu je od kabineta bana tražio podatke o nacionalnoj pripadnosti pojedinih osoba.⁵³

Tisak njemačke manjine u Banovini Hrvatskoj

Njemačka manjina u Jugoslaviji imala je vrlo razvijenu izdavačku djelatnost s velikim brojem različitih tiskovina.⁵⁴ Za Banovinu Hrvatsku bitan je tjednik *Slawonischer Volksbote - Wochenblatt der Deutschen in der Banschaft Kroatien*, s krilaticom *Ehre, Blut und Boden*. Postojao je i ilustrirani dvotjednik *Neue Zeit - Bilderzeitschrift für die deutsche Familie*, čiji je prvi broj izašao 19. svibnja 1940. Oba ova lista uređivao je Andreas Nikolaus Stötzer, a uredništva su se nalazila u Osijeku. Ipak, oba lista su tiskana u Prigrevici Sv. Ivanu u Bačkoj, budući da je tamošnja cenzura bila puno blaža od one u Osijeku. Banske vlasti su cenzurirale promidžbu zaraćenih strana u europskom sukobu, no postavlja se pitanje svrhe tih mjera, ako se uzme u obzir da se u tiskovinama njemačke manjine moglo naći dosta članaka koji su slavili njemačku vojsku i njezine ratne uspjehe. U Osijeku je izlazio i njemački katolički tjednik *Christliche Volkszeitung*. Svaki novi broj ovih triju novina i analizu sadržaja po-

⁵¹ U pismu, koje je cenzurirano od redarstva u Vukovaru, među ostalim stoji: "Wie ich höre, sollen in Mikluševci Slowaken leben. Ich glaubte immer, es seien Ukrainer /Russen/. Falls es tatsächlich Slowaken sind, bitte ich Dich, mit Hilfe der Kamaraden aus Sotin beiliegende Fragebogen ausfüllen zu lassen. Es handelt sich um eine dringende Angelegenheit und ich brauche die ausgefüllten Bogen bis spätestens 2. Juli." HDA, BV BH - KB, 40847/1940.

⁵² Altgayera je raspolagao pogrešnim informacijama, budući da su Rusini (Ukrajinci) predstavljali glavninu stanovništva Mikluševaca. Opširnije o tome vidjeti: *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine, knjiga II, prisutno stanovništvo po veroispovesti*, Beograd 1938., 95.; *Upravno, sudsko i crkveno razdjeljenje i imenik prebivališta Savske banovine po stanju od 1. maja 1937.*, priredio Statistički ured u Zagrebu, Zagreb 1937., 24., 135.

⁵³ Konzulat je u studenom 1940. bez navedenog razloga tražio podatke o nacionalnosti članova ravnateljstva Agrarnog i trgovačkog d. d. u Brčkom. Kotarska uprava u Brčkom je dostavila podatke da se radi o Židovima. HDA, BV BH - KB, 83475/1940.

⁵⁴ Krajem 1938. u Jugoslaviji su izlazila 4 njemačka dnevnika, 25 tjednika, 4 dvotjednika, 9 mjesečnih i 8 periodična izdanja. Glavne novine su bile *Deutsches Volksblatt*, koje su od 1919. izlazile u Novom Sadu s nakladom od 25000. D. BIBER, n. dj., 40.-41., 194. U novosadskoj tiskari *Druckerei und Verlags. A. G.* tiskani su *Deutsches Volksblatt*, *Deutsche Zeitung*, *Bilder Woche*, *Landpost*, a od siječnja 1940. i *Schaffende Jugend*. U svim ovim tiskovinama bila je izražena nacistička promidžba. HDA, BV BH - ODZ, 10688/1940.

litički najbitnijih članaka koji su u njima objavljeni, osječko je redarstvo slalo banskim vlastima.⁵⁵

(c)kolska, humanitarna i gospodarska djelatnost Kulturbunda

Tijekom 1920-ih godina jugoslavenske vlasti pokušale su ograničiti rad njemačkoga manjinskog školstva, ali je ono od početka 1930-ih bilo sve bolje organizirano. Njemačka manjina je ulagala napore da poveća broj njemačkih učitelja i drugog školskog osoblja. U školskoj godini 1937./1938. u Jugoslaviji su postojala 765 njemačka osnovnoškolska razreda sa 724 učitelja (od kojih su 507 bili Nijemci).⁵⁶ Postojalo je i nekoliko njemačkih državnih i privatnih srednjih škola, kao i učiteljska škola.⁵⁷ Samo se manji broj dokumenata banskih vlasti koji se odnosi na njemačku manjinu bavi njezinim školstvom, ali je iz njih vidljiv napor Kulturbunda da to školstvo bude što bolje organizirano.

Po nekim informacijama jugoslavenske vojske iz kolovoza 1939. Kulturbund je navodno dobio obećanje jugoslavenskih vlasti da će se povećati broj učenika njemačke učiteljske škole u Novom Vrbasu, da će se sljedeće školske godine osnovati privatna njemačka osmogodišnja realna gimnazija, koju će s vremenom početi financirati država, "(...) jer da na to nemačka manjina ima potpuno pravo, pošto plaća sve državne dažbine". Po istim informacijama postojali su i planovi za osnutak njemačkog sveučilišta ili barem pojedinih fakulteta na kojima bi se školovali svi Nijemci iz podunavskih zemalja. Time bi Jugoslavija postala kulturno-prosvjetno i nacionalno središte za sve njemačke manjine u podunavskom bazenu. Glavna organizacija za prikupljanje sredstava za njemačko školstvo bila je Njemački školski fond⁵⁸, koji je od svakog Nijemca skupljao školski porez u iznosu od najmanje jednog dinara po osobi.⁵⁹ Fond su vodili bivši senator Georg Grassl i Andreas Zimmermann. Početkom 1940.

⁵⁵ Određeni broj tih novina može se naći u BV BH - KB, spisi referade za štampu, 1469/1941; grupa XI, kut. 30, bez inventarnog broja, BV BH - KB, 29965/1940.

⁵⁶ U izvješću kotarske uprave -akovo kabinetu bana od 28. kolovoza 1940. navodi se da je na dopuštenom sastanku u gostionici (c)ips bilo 30 osoba koje su upisale djecu u obrasce za njemačke osnovne škole. Na sastanku je bio i predstavnik kotarske uprave. HDA, BV BH - KB, 67131/1940.

⁵⁷ D. BIBER, n. dj., 38.-39., 83., 194.

⁵⁸ *Schulstiftung der deutschen des Königreiches Jugoslawien* osnovan je 1931. sa sjedištem u Novom Sadu i svrhom prikupljanja sredstava za njemačke dječje vrtiće, tečajeve opismenjavanja i njemačke privatne učitelje. Jugoslavensko ministarstvo prosvjete davalo je krajem 1930. godišnje pola milijuna dinara subvencije toj organizaciji. D. BIBER, n. dj., 39.; Aprilski rat 1941 - zbornik dokumenata, knjiga 1, n, dj., dok. br. 335.

⁵⁹ HDA, grupa XI, kut. 28, inv. br. 2867, SB - ODZ, 40538/1939. "Jako sumnjam, da su postojali ozbiljni planovi za osnutak nekog njemačkog sveučilišta u Jugoslaviji za sve Njemce u podunavskom bazenu, sumnjam prije svega stoga, što je njemačko školstvo u Rumuniji bilo na neuporedivo višem nivou i sa velikom tradicijom, naročito ako se uzima Siebenbürger Sachsen". Lichtenbergerovo pismo.

odaslan je poziv za prikupljanje sredstava za Fond, koji su potpisali Sepp Janko, politički zastupnik njemačke manjine Franz Hamm i predsjednik njemačkih poljoprivrednih zadruga Josef Trischler. Skupljeni novac trebao je služiti za promidžbu njemačkih građanskih škola, osnutak njemačke gimnazije, vrtića i stručnih škola.⁶⁰ Interes dužnosnika Kulturbunda za njemačko školstvo vidi se iz pisma koji je B. Altgayer 20. lipnja 1940. uputio G. Fellingneru. U njemu od Fellingnera traži prikupljanje podataka o svim učiteljima koji rade u njemačkim razredima osnovnih škola. Pismu je priložio upitnik po kojem je trebalo utvrditi ime, starost, mjesto rođenja, nacionalnu i vjersku pripadnost učitelja, njegovo znanje njemačkog jezika, na kojem jeziku govori s djecom u školi i izvan nje, kako je nastrojen prema Nijemcima (prijateljski, ravnodušno, neprijateljski), itd.⁶¹ U jednom govoru koji je održao krajem 1940. J. Redinger je ocijenio da je u proteklim mjesecima puno postignuto na unapređenju njemačkog školstva, od njemačkih učitelja i razreda u osnovnim školama, do različitih srednjih škola. Najavio je i osnivanje njemačkih dječjih vrtića.⁶² Osim školstva, Kulturbund je organizirao i različite kulturno-prosvjetne tečajeve čiji je cilj bio čuvanje i njegovanje njemačkih narodnih tradicija, pjesmi i plesova. Tako je od 16. do 26. siječnja 1941. u Gorjanima održan tečaj njemačkog folklora i običaja za ženske članove Kulturbunda. Na tom tečaju je bio J. Maier i Elsa Beck iz Novog Sada kao odgajateljica i povjerenica za žensku mladež Kulturbunda. Slični tečajevi pod vodstvom Else Beck održani su tijekom veljače 1941. i u kotaru Garešnica, u selima Hrastovcu i Velikoj Mlinskoj.⁶³

Kulturbund je inzistirao na nužnosti međusobne solidarnosti i pomažanja njemačke manjine i to je težio raznim manifestacijama i dokazati. Tako je 5. siječnja 1941. u Osijeku priređen zajednički ručak članova Kulturbunda (*Eintopfessen*), po uzoru na slične ručkove u Trećem Reichu, čija je svrha druženje i pomoć siromašnim članovima organizacije. Na ručku je bilo oko 550 osoba, od čega 180 mladih. Dvorana Gradskog vrta bila je označena simbolima Kulturbunda - zatvorenim kukastim križem i natpisom *Ein Weg, Ein Wille, Ein Volk*. Nakon završetka ručka

⁶⁰ HDA, BV BH - ODZ, Pov I 10444/1940.

⁶¹ Može se pretpostaviti da je Altgayer slično pismo poslao i drugim predstavnicima Kulturbunda. Pismo je cenzurirano i njegov prijepis je dostavljen kabinetu bana (c)ubašića, a Fellingneru je pismo uručeno 26. lipnja. U izvorniku pismo glasi: "*Lieber Volksgenosse! Für eine Eingabe an die Banalregierung wegen Regelung des deutschen Schulwesens in der Banschaft Kroatien brauche ich dringend die im beiliegende Fragebogen angeführten Angaben über die in Eurem Ort an der deutschen Schulabteilung unterrichtenden Lehrkräfte. Ich bitte Sie, diesen Fragebogen gewissenhaft auszufüllen und ihn mir bis spätestens 27. Juni zurückzusenden. Ich erwarte, das Sie pünktlich sein und damit Beweisen werden, das die weltbekante deutsche Pünktlichkeit und Disziplin auch bei uns herrscht. Mit volksdeutschem Grus Altgayer, s. r.*" HDA, BV BH - KB, 40847/1940.

⁶² HDA, grupa XI, kut. 29, inv. br. 2919, BV BH - KB, 81669/1940.

⁶³ HDA, BV BH - KB, 1925/1941, 6187/1941.

stariji članovi su se razišli a mlađi su pjevali nacističke pjesme.⁶⁴ Kulturbund je svake godine organizirao i prikupljanje zimske pomoći za svoje siromašne članove. Za vrijeme Banovine Hrvatske zimska pomoć je skupljana od 10. studenog 1939. do 15. ožujka 1940. i od 1. prosinca 1940. do kraja ožujka 1941. godine. Skupljala se hrana, novac, odjeća, rublje i cipele. Organizirano je dijeljenje značaka zimske pomoći (*Winterhilfswerk-Abzeichen*), kao i koncerti i slične priredbe.⁶⁵ Kulturbund je pomagao Nijemce u pasivnim krajevima, kao što su Kočevari (Nijemci u Sloveniji). U ožujku 1941. dio pomoći namijenjen kočevskim Nijemcima, ukupno 1.000 kg kukuruznog brašna i 13 kg odjeće, dovezen je iz Dravske banovine u općinu Draga kotara Čabar Banovine Hrvatske, gdje je tamošnjim siromašnijim Nijemcima Vili Pospišl podijelio po 25 kilograma brašna i određene količine odjeće.⁶⁶

Među dokumentima banskih vlasti sačuvana su i neka izvješća koja prate rad gospodarskih ustanova njemačke manjine, npr. izvješće o skupštini njemačke zemljoradničke kreditne i privredne zadruge "Seljačka ispomoć" (*Bauerngenossenschaft*) održane u Brčkom 5. svibnja 1940. Na skupštini je bilo oko 90 njezinih članova iz Brčkog, Županje, Drenovaca, Račinovaca, Rajeva Sela i Gunje. Nazočni su pozvani da istupe iz jugoslavenskih i pristupe njemačkim osiguravajućim društvima koja su osnovana kapitalom iz Trećeg Reicha. U Virovitici je 16. ožujka 1941. održana glavna godišnja skupština "Seljačke ispomoći". Kao njezini zadaci navedeni su nabava poljoprivrednog materijala i drugih potrepština. Izvršen je i upis novih članova, ukupno 40 ljudi s područja kotareva Virovitica, Daruvar i Podravska Slatina. Georg Schumacher iz Virovitice pozvao je seljake da proizvode što više poljoprivrednih proizvoda, jer to od njih traži Treći Reich.⁶⁷ Zatražio je od članova da redovito plaćaju članarinu i najavio osnutak novih zadružnih ispostava u Podravskoj Sla-

⁶⁴ HDA, BV BH - KB, 864/1941.

⁶⁵ U Kulturbundovim smjernicama za skupljane zimske pomoći (Richtlinien für das Winterhilfswerk 1940/41) od 26. studenog 1940. stoji: "Aber auch von allen Volksgenossen erwarten wir Opfer, die beweisen, dass wir ein Teil des grossen deutschen Volkes sind (...) Unsere erste Aufgabe ist es, durch eine Sammlung von Haus zu Haus, durch Verkauf von Abzeichen, vom Reingewinn verscheidener Veranstaltungen Mittel zu beschaffen, die dan vom WHW verteilt werden." HDA, grupa XI, kut. 28, inv. br. 2870, SB, 50089/1939; fond BV BH - Odjel za unutrašnje poslove (dalje: OUP), 128912/1940.

⁶⁶ HDA, BV BH - KB, 24181/1941. Pretpostavljam da je riječ o njemačkoj zajednici koja je u Gorski kotar naseljena još u 18. stoljeću. Više o tome vidjeti u Igor KARAMAN, *Privredni život banske Hrvatske od 1700. do 1850.*, Zagreb 1989., 49.-99.

⁶⁷ Tijekom ispitivanja pred jugoslavenskim vlastima 1949. godine B. Altgayer je izjavio: "Preko njemačkih zadružnih organizacija trebala je njemačka narodna skupina postati jedna od trgovačkih posrednika i propagatora za produkciju onih poljoprivrednih proizvoda i polusirovina potrebnih industriji Njemačkog Reicha kao i za uvoz njemačkih industrijskih proizvoda, a naročito poljoprivrednih strojeva i drugih industrijskih artikala potrebnih za poljoprivredu u Jugoslaviji." V. GEIGER, *Saslušanje Branimira Altgayera 1949.*, n. dj., 581.

tini i Miokovićevu, čime će seljaci moći lakše prodati svoje proizvode. Istaknuto je da nitko ne može biti član “Seljačke ispomoći” ako nije i član Kulturbunda. U jednom od svojih govora održanog tijekom 1940. godine J. Redinger je najavio da će se za njemačku mladež osnovati odsjek za zapošljavanje po uzoru na “Hrvatskog radišu” i “Privrednika”, što će poboljšati položaj njemačkih obrtnika i trgovaca. Po nekim podacima s početka 1941. godine svaka mjesna skupina Kulturbunda trebala je izabrati povjerenike za obrt i seljaštvo (*Gewerbeleitera* i *Bauernführera*). Prvi su se trebali brinuti da dječaci koji hoće izučiti zanate budu primljeni kod njemačkih zanatlija, a drugi su se trebali brinuti za unapređenje njemačkih seljačkih imanja i njihovu opskrbu potrebnom opremom. *Bauernführeri* su trebali biti podređeni *Kreisbauernführeru*.⁶⁸

Sudjelovanje njemačke manjine na preseljenju besarapskih Nijemaca u Treći Reich

Nakon što je s Trećim Reichom sklopio pakt o nenapadanju, Sovjetski Savez je tijekom 1939. i 1940. okupirao i pripojio dijelove Poljske, Finske i Rumunjske, a anektirane su Estonija, Litva i Letonija. Nakon što su krajem lipnja 1940. sovjetske snage zauzele Besarabiju, tamošnja njemačka manjina organizirano se iselila u Treći Reich. Željeznicom je preko Jugoslavije tijekom rujna i završno s 26. listopada 1940. u Treći Reich prevezeno 90.000 besarapskih Nijemaca. Jugoslavenski Nijemci su dobrovoljnim radom izgradili logore u Zemunu i Prahovu za privremeni smještaj besarapskih Nijemaca, a na postajama pruge Beograd-Maribor su svečano dočekivali preselice i dijelili im hranu. U Krndiji je 6. listopada 1940. održana povorka 150 članova mjesnog Kulturbunda s limenom glazbom. Tom prilikom je predsjednik mjesne organizacije Andrija Rorbaher u govoru na njemačkom jeziku pozvao članove Kulturbunda da skupljaju hranu koja će se na željezničkoj postaji Strizivojna-Vrpolje dijeliti besarapskim Nijemcima.⁶⁹ Prema nekim podacima, jugoslavenski Nijemci su već početkom 1940. pomagali mladim rumunjskim Nijemcima da se preko Banata, Beograda, Zagreba i Maribora ilegalno prebace u Treći Reich, navodno za službu u njemačkoj policiji u okupiranoj Poljskoj.⁷⁰

Za razliku od toga, akcija preseljenja besarapskih Nijemaca vršena je u suradnji s beogradskom vladom uz sudjelovanje službenih predstavnika Trećeg Reicha. Kao opunomoćenik za organizaciju preseljenja besarap-

⁶⁸ Njemačka Seljačka ispomoć u Brčkom registrirana je kod okružnog suda u Tuzli krajem 1938. godine. HDA, grupa XI, kut. 29, inv. br. 2919, BV BH - KB, 81670/1940, 1952/1941, 23114/1941; BV BH - OUP, 128912/1940. 1952/1941, 23114/1941.

⁶⁹ HDA, BV BH - KB, 72939/1940; Aprilski rat 1941. zbornik dokumenata, knjiga 1, n. dj., dok. br. 250 (str. 739, bilj. 12), 282 (str. 834, bilj. 3); D. BIBER, n. dj., 218.-219.; Z. KRNIĆ, n. dj., 18.

⁷⁰ HDA, BV BH - KB, 22709/1940.

skih Nijemaca imenovan je *Gauleiter* Hans Reiter. Britanci su prosvjedovali zbog sudjelovanja uniformiranih osoba iz Trećeg Reicha na preseljenju besarapskih Nijemaca. Jugoslavenska vlada je odgovorila da su to pripadnici civilnih organizacija koji se ne mogu smatrati dijelom njemačkih oružanih snaga. U izgradnji logora u Zemunu sudjelovali su i pripadnici njemačke manjine iz Banovine Hrvatske. To se nije sviđelo kotarskoj upravi u Vukovaru, koja je u rujnu 1940. pokušala obustaviti izdavanje objava (propusnica) za odlazak na rad u Zemun: “pošto je to čista nacistička propaganda, jer bi ti naši mladići došli u neposredni kontakt sa Nemcima iz Rajha, ovo načelstvo je (...) na diskretan način naredilo područnim bilježnicima, da sa izdavanjem tih objava prestanu”. No, MUP Kraljevine Jugoslavije je odlučio da se Nijemce ne ometa u odlasku u Zemun. Početkom listopada 1940. Altgayer je pismeno zahvalio vlastima u Zagrebu za susretljivost iskazanu prilikom preseljenja besarapskih Nijemaca. Ipak se požalio na držanje nekih mjesnih vlasti u vukovarskom kotaru. U općini Sotin bilježnik je Nijemcima koji su htjeli ići u Zemun rekao “neka idu svom Hitleru po objavu”, a općinski načelnik “(...) da bi mu bilo najmilije da se i ovdašnji Nijemci odmah isele”. Tom prilikom Altgayer je zamolio da se utječe na kotarsku upravu u Vukovaru da “(...) na nepotreban način ne mute dobar odnos između Hrvata i Nijemaca, za kojim dva naroda teže”.⁷¹

Vjerske zajednice njemačke manjine u Banovini Hrvatskoj

Većina jugoslavenskih Nijemaca bili su rimokatolici. Zakonski status vjerske zajednice dobila je 1930. i Njemačka evangelička crkva augsburške vjere. U Banovini Hrvatskoj živjelo je 19.525 luterana.⁷² Po nekim podacima može se zaključiti da su Nijemci katolici bili suzdržaniji u prihvaćanju nacističke ideologije. Tako su osječke katoličke novine *Christliche Volkszeitung*, u odnosu na druge tiskovine njemačke manjine, puno manje promicale nacističku ideologiju.⁷³ I u jednom izvješću kotarske uprave u Daruvaru iz siječnja 1941. stoji: “primjećeno je da Nijemci katolici nisu osobito oduševljeni za Kulturbund, dok Evangelici jesu (...)”.⁷⁴ Ipak, treba znati da su Nijemci katolici upravo kroz Kulturbund pokušali ostvariti uvođenje njemačkog jezika u crkvama, a i pojedini istaknuti dužnosnici te organizacije u Banovini Hrvatskoj bili su katolici.⁷⁵

⁷¹ HDA, BV BH - KB, 63936/1940, 68161/1940; Aprilski rat 1941. zbornik dokumenata, knjiga 1, n. dj., dok. br. 271. O preseljenju besarapskih Nijemaca vidjeti i J. MIRNIĆ, n. dj., 54.

⁷² Kao u bilj. 4.

⁷³ D. BIBER, n. dj., 40., 218.

⁷⁴ HDA, BV BH - KB, 1592/1941. U Bačkoj su njemački katolički svećenici bili u oštroj oporbi Kulturbundu i nacističkoj ideologiji. J. MIRNIĆ, n. dj., 57.-58.

⁷⁵ HDA, grupa XI, kut. 28, inv. br. 2866, SB - ODZ, 19365/1939; V. GEIGER, Nijemci - akova i -akovštine, n. dj., 211.-212.

Poglavar Njemačke evangeličke crkve u Jugoslaviji biskup Philipp Popp dobro je surađivao s Kulturbundom. U izvješću koji je jugoslaven-ski MUP početkom listopada 1939. uputio banskim vlastima u Zagrebu navodi se da je vodstvo jugoslaven-skog Kulturbunda savjetovalo Altgayeru da usko surađuje s biskupom Poppom, zato što on "(...) ima ogromna poznanstva i veze u hrvatskim redovima i lični je prijatelj i samog bana (c)ubašića, preko koga može, da koristi nemačkoj-manjinskoj stvari".⁷⁶ Biskup Popp je sudjelovao u aktivnostima Kulturbunda, kao što je skupljanje zimske pomoći, a zajedno s Altgayerom posjetio je 2. srpnja 1940. bana (c)ubašića od kojeg su ishodili neke ustupke za njemačko manjinsko školstvo.⁷⁷ Ipak, u jednom izvješću zagrebačkog redarstva iz lipnja 1940. stoji da je i biskup Popp bio na određeni način suprotstavljen nacističkoj ideologiji.⁷⁸

Među dokumentima banskih vlasti nekoliko je izvješća o održavanju skupštine luteranskog svećenstva i evangeličkoga dobrotvornog društva "Gustav Adolf" u Novom Selu kraj Vinkovaca. Biskup Popp i biskup Heckel iz Trećeg Reicha su sa svojim tajnicima doputovali vlakom iz Beograda u Vinkovce 12. listopada 1940. Na željezničkoj stanici dočeka- kao ih je kotarski načelnik i dopratio ih u Novo Selo gdje ih je čekala glazba tamošnjega vatrogasnog društva, članovi Kulturbunda, mještani i evangelički svećenici - ukupno 300 do 400 osoba. Dobrodošlicu su im izrazili općinski načelnik Müller, kao i predstavnici crkvene općine i Kulturbunda, na čemu su se Popp i Heckel zahvalili. U svom govoru Heckel je istaknuo potrebu jedinstva cjelokupnog njemačkog naroda, naglasivši da je to drugi njegov boravak u Jugoslaviji. "Prvi put je došao u vrijeme dok se je u Njemačkoj, u domovini svih Nijemaca i u domovi- ni njihove crkve počeo radjati nacional-socijalizam i sada, kada po zaslu- zi jednog čovjeka (ne spomenuvši ime - Hitler) pobjedonosno prolazi njemstvo Evropom radi izvršenja pravde". Po mišljenju kotarske uprave Vinkovci: "nema dvojbe, da će ovaj dolazak i riječi njemačkih crkvenih funkcionera učvrstiti osjećaje ovdješnjih Nijemaca prema Reichu. Ovo medjutim ne mijenja ništa u stvari, jer je srce ovdješnjih Nijemaca i ona- ko nacionalno njemačko (...)". Sljedećeg dana u Lutherovoj dvorani za- počela je glavna skupština društva "Gustav Adolf" kojoj je uz Poppa i Heckela bilo prisutno oko 70 evangeličkih svećenika iz Jugoslavije. Bavi- li su se pitanjima vjerskog rada, a političke prilike nisu spominjane. Na glavnoj skupštini predavanje je održao i sveučilišni profesor Gersten- maier, koji je doputovao iz Sofije. On je govorio o Martinu Lutheru i

⁷⁶ Banske vlasti su ovo opovrgnule, budući da je (c)ubašić tek nakon što je postao ban upoznao Poppa. HDA, grupa XI, kut. 28, inv. br. 2880, SB - ODZ, 47288/1939.

⁷⁷ Vidi bilj. 48; D. BIBER, n. dj., 223.

⁷⁸ HDA, grupa XI, kut. 29, inv. br. 2911, BV BH - KB, 36699/1940. Više o biskupu Poppu vidjeti u V. GEIGER, "Sudski procesi u Hrvatskoj 1945. godine. Smrtna presuda evangeličkom biskupu dr. Philippu Poppu", ČSP, 27/1995., br. 1, 158.-160.

švedskom kralju Gustavu Adolfu. Od 14. do 16. listopada u Novom Selu je održana i skupština svećenstva Njemačke evangeličke crkve u Jugoslaviji. Popp, Heckel i Gerstenmeier su uz svečani ispraćaj 16. listopada otputovali u Beograd na postavljanje kamena temeljca tamošnje evangeličke crkve, a zatim su navodno otišli za Novi Sad.⁷⁹

Ostala njemačka društva i organizacije u Banovini Hrvatskoj

Obnoviteljski pokret, koji se tijekom 1930-ih istaknuo u promicanju nacističke ideologije među jugoslavenskim Nijemcima, gotovo se uopće ne spominje u dokumentima banskih vlasti Banovine Hrvatske. Jedina iznimka predstavlja okružnica jugoslavenskog MUP-a iz listopada 1939. da Obnovitelji navodno pripremaju popise četnika i ostalih koji su u Pančevu napadali pristaše nacizma i sve one koji su se javno izjašnjavali protiv Hitlera i Trećeg Reicha. Posebne družine (*Kameradschaft*) vrše nadzor i nad Nijemcima koji su protivnici Hitlerove politike, budući da među njemačkom manjinom, a posebno radništvom, takvih ima dosta. Mjesne vlasti na području Banovine Hrvatske nisu mogle potvrditi niti jednu od ovih informacija. Zapravo, one na svom području nisu uopće primijetile bilo kakvu djelatnost Obnovitelja.⁸⁰

U Zagrebu je djelovao znatan broj različitih njemačkih društava. I nacistička promidžba u Zagrebu bila je posebno jaka a “(...) ponekada graniči sa pravom drskošću”.⁸¹ Početkom 1939. u Zagrebu je živjelo oko 600-700 njemačkih državljana, od kojih su njih 200 bili članovi nacističke partije.⁸² Po jednom izvješću zagrebačkog redarstva iz tog razdoblja Nijemci u Zagrebu imaju “odlično organizirane ustanove”. Tu treba spomenuti Njemačko potporno društvo (*Reichsdeutsche Hilfsverein*) čiji su članovi bili njemački državljani. Po mišljenju zagrebačkog redarstva to društvo je ogranak nacističke partije čiji je cilj organizirati njemački radni front u inozemstvu. U Zagrebu je još od 1928. postojalo i Udruženje njemačkih studenata (*Die Vereinigung deutscher Hochschüller in Zagreb*) sa sjedištem u Palmotićevoj ulici br. 22.⁸³ Cilj udruženja bio je njegovanje veza s ostalim sličnim društvima i prosvjetna djelatnost. Početkom 1939. udruženje je imalo oko 40-50 članova, uglavnom pripad-

⁷⁹ Kao bilj. 48.

⁸⁰ HDA, grupa XI, kut. 28, inv. br. 2882, BV BH - ODZ, Pov II 48366/1939, kut. 29, inv. br. 2911, BV BH - ODZ, 15051/1940.

⁸¹ HDA, grupa XI, kut. 28, inv. br. 2872, BV BH - ODZ, 55144/1940.

⁸² D. BIBER, n. dj., 63.

⁸³ Po podacima D. Bibera, to dobro organizirano društvo osnovano je u studenome 1925., a pravila su mu odobrena u akademskoj godini 1931./32. Od 1933. do 1935. u Zagrebu je studirao njemački državljani i član nacističke partije Paul Claus. On je to društvo usmjerio k nacističkoj ideologiji. D. BIBER, n. dj., 45., 49., 190. O njemačkim studentskim društvima u Kraljevini Jugoslaviji vidjeti i Josef MÜLLER, *VDH Agram - SUEVIA Belgrade - 40 Jahre*, Salzburg 1964.

nika njemačke manjine iz Dunavske banovine. Predsjednik Rudolf Pump i tajnik Karl Höisser nisu označeni kao politički sumnjivi. Ipak, list Udruženja *Student im Volk*, koji je bez dozvole vlasti izlazio već od 1938. godine, privukao je pažnju redarstva zbog nacističke promidžbe zbog čega je postojala mogućnost da udruženje bude raspušteno, što se ipak nije dogodilo. U Zagrebu su postojala i predstavništva različitih njemačkih tvrtki (*Hamburg-Amerika Linie, Adler, Benz, Siemens*) koja su po mišljenju redarstva također vršila obavještajnu djelatnost. U hotelima *Palace* i *Esplanada* odsjedali su brojni Nijemci za čiji se smještaj brinuo njemački konzulat i Njemački prometni ured⁸⁴ u čijim je prostorijama navodno postojao plan Zagreba na kojem su zastavicama ili pribadačama označene adrese povjerljivih ljudi koji su mogli primiti Nijemce koji su doputovali u Zagreb.⁸⁵

Društvo prijatelja Njemačke u Zagrebu osnovano je 1932. Prostorije društva nalazile su se na Washingtonovu trgu br. 3. Prema podacima zagrebačkog redarstva od 9. svibnja 1940. to društvo je imalo 574 člana iz različitih slojeva građanstva, od kojih su neki bili i njemački državljani. "Mnogi od njih su u društvu radi simpatija prema režimu u Njemačkoj, drugi opet zbog učenja njemačkog jezika, jer su do sada vodjeni tečajevi dali dobre rezultate, dok u treću skupinu spadaju činovnici i namještenici ovdašnjih njemačkih poduzeća". U tom razdoblju predsjednik društva bio je sveučilišni profesor inženjer -uro Stipetić, a tajnik bivši austrougarski časnik Milutin Valenteković, koji je označen kao frankovac. Po prijavljenim pravilima svrha tog društva bila je suradnja sa sličnim društvima u Jugoslaviji i Njemačkoj i jačanje svestranih veza s Njemačkom (promicanje njemačkog jezika, književnosti i kulture), kao i jačanje prosvjetnih, gospodarskih i znanstvenih veza. Društvo je priređivalo konferencije, sastanke, predavanja, izlete, izložbe i jezične tečajeve, a izdavalo je i razne publikacije. U Osijeku je društvo prijatelja Njemačke osnovano početkom 1936. godine. Prema podacima osječkog redarstva iz svibnja 1940. to je društvo imalo oko 50 članova, koji su dobrim dijelom bili istaknuti Osječani. Predsjednik društva bio je doktor Nikola Savić, profesor na osječkoj muškoj realnoj gimnaziji. Savić nije označen kao politički sumnjiv. Potpredsjednik je bio Vladimir Mrljak, ravnatelj Napretkove zadruge u Osijeku. Društvo se nije odlikovalo velikom aktivnošću. Uglavnom se radilo o kulturnoj djelatnosti i primanju tiska nepolitičkog sadržaja iz Münchena i Berlina. Nakon što je Savić iz zdravstvenih razloga dao ostavku, 22. rujna 1940. održana je izvanredna glavna skupština kojoj je bilo prisutno 160 osoba i koja je izabrala novu upravu. Novi

⁸⁴ Organizacija nacističke partije za inozemstvo već je 1934. u Beogradu osnovala Prometni ured (*Verkehrsbüro*), a u srpnju 1938. osnovana je i njegova podružnica u Zagrebu. D. BIBER, n. dj., 62.-63.

⁸⁵ HDA, BV BH - KB, 40868/1940; BV BH - OUP, 1111/1940; grupa XI, kut. 28, inv. br. 2881, SB - ODZ, 5793/1939.

predsjednik postao je osječki trgovac Rudolf Merk.⁸⁶ U Varaždinu je 8. listopada 1940. održana konstituirajuća skupština Društva prijatelja Njemačke. Na skupštini, kojoj je prisustvovalo oko 65 osoba, za predsjednika društva izabran je umirovljeni pukovnik Rudolf Werner, a za potpredsjednika trgovac Tomislav Košić. Društvo je trebalo raditi na jačanju hrvatsko-njemačkog prijateljstva i kulturnih veza, bez ikakve političke djelatnosti.⁸⁷ Hrvatsko-njemačko društvo u Slavonskoj Požegi osnovano je 19. studenoga iste godine. Za predsjednika je izabran Stjepan Kojdl.⁸⁸ U Splitu i Dubrovniku postojale su Njemačke akademije koje su za mladež organizirale tečajeve njemačkog jezika i različita kulturna predavanja. Ravnatelji i lektori tih akademija bili su njemački državljani.⁸⁹

Ova društva su organizirala različita predavanja koja su držali gosti iz Trećeg Reicha. Tako je 26. listopada 1940. Kurt Petersen, urednik njemačkog časopisa *Der Vierjahresplan* i suradnik maršala Göringa, u dvorani Hrvatskog glazbenog zavoda u Zagrebu pred 80 osoba održao predavanje o organizaciji njemačkoga gospodarstva.⁹⁰ Slično predavanje je održao i 5. studenog u dvorani Korzo-ton kina u Osijeku u organizaciji tamošnjeg Društva prijatelja Njemačke za oko 300 osoba. Predavanje je trebalo upoznati prisutne s njemačkim četverogodišnjim planom gospodarstva. Petersen je istaknuo njegovu odličnu organizaciju koja omogućuje njemačkoj privredi da mirno dočeka kraj rata. Treći Reich je usvojio proizvodnju sintetičkih sirovina, npr. umjetne gume, a po proizvodnji ugljena on se nalazio na drugom mjestu na svijetu. U sklopu četverogodišnjeg plana pojačana je poljoprivreda i recikliranje otpada. Petersen je istaknuo i važnost jugoslavenskih nalazišta boksita za njemačku privredu. U dvorani Radničke komore u Zagrebu održano je 11. studenog 1940. predavanje o ustroju njemačke privrede i organizaciji njemačkog radništva. Kao predstavnik Njemačke fronte rada (*Deutsche Arbeitsfront*) predavanje je držao Karl Trefz, koji je prije toga posjetio i Beograd. Tijekom govora bio je "(...) više puta prekidano odobravanjem i pljeskom". Na predavanju je bilo prisutno oko 500 osoba, od kojih su neki bili ugledni zagrebački građani, ravnatelj Njemačkoga prometnog ureda i "mnogobrojna njemačka kolonija" u Zagrebu.⁹¹

⁸⁶ U novu upravu su 22. rujna 1940. izabrani i Matija Kovačić, Kamilo Krvarić, Vladimír Mrljak, dr. Miljenko Vuglenović, -uro Krist, Lujo Plein, Mato Marijanović, Walter Engesser, a u nadzorni odbor Ivan Rešetar, inženjer Karlo Köhler i Rudolf Leipzig. HDA, BV BH - KB, 77777/1940, 1925/1941, 16797/1941.

⁸⁷ HDA, grupa XI, kut. 29, inv. br. 2933, BV BH - KB, 68590/1940.

⁸⁸ HDA, BV BH - KB, 85823/1940.

⁸⁹ Njemačka akademija u Dubrovniku osnovana je 1. travnja 1937. HDA, BV BH - KB, 57383/1940.

⁹⁰ U Trećem Reichu je uspostavljen četverogodišnji plan razvitka njemačke privrede. Na čelu tog plana nalazio se maršal Hermann Göring.

⁹¹ HDA, BV BH - KB, 77777/1940. U razdoblju 1937.-1940. održana su i druga predavanja sličnog sadržaja. Vidjeti Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, "Utjecaj fašizma na ekonom-

Odnos mjesnih i banskih vlasti Banovine Hrvatske prema njemačkoj manjini

Njemačka manjina je shvaćala da svoj probitak može osigurati jedino dogovorom s vodećim političkim snagama u Jugoslaviji.⁹² Nijemci su prije svega htjeli osigurati svoj položaj uz izbjegavanje političkih sukoba. Tako je i u travnju 1939. na konferenciji župe Srijem-Bosna J. Redinger zatražio od prisutnih da rade na što boljoj organizaciji Kulturbunda bez miješanja u politiku i hrvatsko-srpske sukobe. Redinger je tražio od prisutnih da se drže jugoslavenskih zakona, a konferenciju je završio uzvikom "Živila naša Jugoslavija!"⁹³ Ipak, Nijemci koji su živjeli u hrvatskim krajevima nisu mogli izbjeći da budu uvučeni u sukob HSS-a s beogradskim vlastima. Vlada Milana Stojadinovića privukla je njemačku manjinu na svoju stranu, čime je težila oslabiti hrvatsku oporbu. To se potvrdilo i na skupštinskim izborima 1938. kada je njemačka manjina uglavnom glasovala za vladajuću Jugoslavensku radikalnu zajednicu (JRZ).⁹⁴

Nijemci su pozdravili sklapanje sporazuma Cvetković-Maček kao početak smirivanja političkih prilika, čime će se smanjiti pritisak kako hrvatske tako i srpske strane na Nijemce. Budući da je HSS postala vladajuća stranka u novoj Banovini Hrvatskoj, vodstvo Nijemaca težilo je s njom uspostaviti što bolje odnose. HSS se složio sa zahtjevima Nijemaca u pogledu kulturno-prosvjetne autonomije, ali je tražio od njih da priznaju Hrvatsku kao svoju domovinu. Ipak, rast njemačke potpore HSS-u nakon osnivanja Banovine Hrvatske Maček je shvatio kao njemački oportunistički, koji u novim okolnostima pokušava za sebe izvući što više koristi.⁹⁵

Dužnosnici Kulturbunda su u više prilika isticali dobre odnose između Nijemaca i Hrvata. Tako je J. Maier na jednoj javnoj priredbi "(...) istak-

sko-socijalnu politiku Hrvatske do travnja 1941. godine", *Fašizam i neofašizam - zbornik izlaganja na međunarodnom znanstvenom simpoziju*, Zagreb 1976., 225., bilj. 33.

⁹² V. GEIGER, Nijemci -akova i -akovštine, n. dj., 202.

⁹³ HDA, grupa XI, kut. 28, inv. br. 2866, SB-ODZ, 19365/1939.

⁹⁴ D. Biber i J. Mirnić pišu o potpori koju je Kulturbund dao Milanu Stojadinoviću. Za razliku od njih, V. Oberkersch smatra da dobri odnosi koje je imao s Trećim Reichom nisu smetali Milanu Stojadinoviću da izloži njemačku manjinu različitim pritiscima i progonima. Ipak, i Oberkersch navodi da su na skupštinskim izborima 1938. Nijemci u Slavoniji uglavnom glasovali za JRZ, na što ih je pozivao B. Altgayer i drugi predstavnici njemačke manjine. D. BIBER, n. dj., 222.; J. MIRNIĆ, n. dj., 41.-42., 46.-47.; Valentin OBERKERSCH, *Die Deutschen in Syrmien, Slawonien, Kroatien und Bosnien. Geschichte einer deutschen Volksgruppe in Südosteuropa*, Stuttgart 1989., 230.-233., 244.-248.

⁹⁵ V. GEIGER, Nijemci -akova i -akovštine, n. dj., 202., 209.; D. BIBER, n. dj., 68., 80., 222. B. Altgayer je početkom 1939. prešao iz JRZ-a u HSS izjavivši da se nada povoljnom rješenju hrvatskog pitanja, iako njemačka manjina na prošlim izborima nije glasovala za Mačekovu listu. V. GEIGER, Saslušanje Branimira Altgayera 1949., n. dj., 576.; V. OBERKERSCH, n. dj., 254.

nuo da oni u Osijeku žive u najboljoj slozi sa svojim sugrađanima Hrvatima i da se najbolje osjećaju”. Osim toga, uspostava Banovine Hrvatske i za Kulturbund je predstavljala, kako je jedan njegov član izjavio, dokaz žilavosti i ustrajnosti hrvatskog pokreta predvođenog HSS-om, koji može biti uzor i njemačkoj manjini.⁹⁶ Po nekim podacima MUP-a, uspostava Banovine Hrvatske u određenoj mjeri je oslabila dotad čvrste veze Kulturbunda u Osijeku sa središnjicom u Novom Sadu. Novčana sredstva prikupljena za siromašne J. Maier je podijelio njemačkoj sirotinji “(...) koje ima u znatnom broju na teritoriji banovine Hrvatske (...)”, što je navodno izazvalo nezadovoljstvo u upravi Kulturbunda u Novom Sadu. Postojale su i informacije po kojima vodstvo hrvatskog Kulturbunda traži od središnjice u Novom Sadu da izbjegava bilo kakvu političku djelatnost koja bi Nijemce u Banovini Hrvatskoj dovela u sukob sa Zagrebom.⁹⁷ Predstavnici Kulturbunda su u određenim prilikama nastojali smiriti incidentne situacije. Kada su u noći sa 17. na 18. svibanj 1940. nepoznati počinioci razbili nekoliko prozora na zgradi Kulturbunda u Osijeku, B. Altgayer je redarstvu izjavio da zbog trenutno napetih prilika smatra da je najbolje ne podnositi vlastima prijavu. On je smatrao da razbijanje prozora nema političke pozadine, budući da su odnosi Nijemaca s Hrvatima i Srbima dobri. Krivnju je svalio na djecu ili neke nezadovoljne Nijemce.⁹⁸

Usprkos dobrim odnosima, u određenim situacijama njemačka manjina se sukobljavala s HSS-om i banskim vlastima. To se može vidjeti na primjeru općinskih izbora 1940. Po izvješću zagrebačkog redarstva Kulturbund na tim izborima želi ostvariti što bolje rezultate i zato sebi želi privući sve Nijemce, dok su “Hrvataši” (*Kroatlinge*) ili odnarođeni Nijemci označeni kao prepreka u osvajanju vlasti u općinama.⁹⁹ Jedan primjer sukoba Kulturbunda i “odnarođenih Nijemaca” koji su bili pristaše HSS-a dogodio se nakon općinskih izbora u Krndiji.¹⁰⁰ Dotadašnji općinski načelnik Adolf Gajzer odbio je uvesti u dužnost novi općinski odbor koji je izabran na listi Kulturbunda (Građanska lista). Gajzer se s Karlom Gruberom i Martinom Snablom žalio kotarskoj upravi -akovo da u okružnici Vladka Mačeka od 30. travnja 1940. stoji da općinski odbornik može biti samo onaj tko je lojalan hrvatsko-srpskom sporazumu i hrvatskoj domovini “(...) što 10 novoizabranih odbornika sa njemačke liste niti poštivaju sporazum, a još manje poštivaju Hrvatsku domovinu,

⁹⁶ HDA, BV BH - KB, 90324/1940.

⁹⁷ HDA, grupa XI, kut. 29, inv. br. 2911, BV BH - ODZ, 15051/1940.

⁹⁸ HDA, BV BH - KB, 27727/1940. Osječko redarstvo je izvijestilo banske vlasti da nema podataka o bilo kakvim međunjemačkim sukobima u Osijeku.

⁹⁹ HDA, grupa XI, kut. 29, inv. br. 2911, BV BH - ODZ, 15051/1940.

¹⁰⁰ Izbori za 613 općinskih vijeća u Banovini Hrvatskoj održani su 19. svibnja 1940. Posebne liste njemačke manjine dobile su većinu u Krndiji i još četiri općine. Osim svojih lista, Nijemci su se kandidirali i na listama drugih stranaka. Ukupno su dobili 177 vijećnika u 45 općina. V. OBERKERSCH, n. dj., 261.-262.

jer se iz samoga hrvatskoga naroda rugaju i viču živio Hitler i znamo to da su raširili glasine po selu da točno znadu kamo će se raseliti u Njemačkoj a nama da će se dogoditi isto ono kao i Poljacima u Poljskoj. (...) Mi stari pristaše hrvatske seljačke stranke ne možemo to dozvoliti da se s nama tako postupa jer ti sada Hitlerovci još nikada nisu mislili dobro za hrvatski narod (...) i sada kad su osjetili da Hitler punim tempom napreduje oni su od Radikala postali Hitlerovci (...)”.¹⁰¹

Nepovjerenje banskih vlasti prema njemačkoj manjini vidljivo je iz mjera praćenja, nadziranja i ograničavanja djelovanja Kulturbunda. One su već 29. studenog 1939. poslale podređenim redarstvenim vlastima i kotarskim upravama okružnicu u kojoj stoji: “trebalo bi staviti pod najstroži nadzor sva ona lica, koja igraju u redovima nemačke manjine vidne uloge, a odlazile su ranije ili još odlaze u Nemačku, kao i lica iz inostranstva (Nemačke, Madjarske i Rumunije) ili iz Slovenačke, koja dolaze prvima u posete, jer se može pretpostaviti da baš od njihove strane dolaze uputstva za rad među Njemcima u našoj zemlji odnosno da se baš preko ovih upućuju razni izveštaji o stanju njemačke manjine u našoj zemlji u Nemačku”.¹⁰² Banske vlasti su zatražile od podređenih vlasti da na svom području organiziraju nadzor nad kretanjem, radom i vezama istaknutih Nijemaca i da u slučaju nelegalnih aktivnosti postupaju po zakonu.¹⁰³ Banskim vlastima trebali su biti prijavljeni na odobrenje svi sastanci skupina Kulturbunda, a predstavnici vlasti su na tim sastancima bili prisutni i o tome izvještavali svoje pretpostavljene. Nadzirali su i tabore njemačke mladeži i osobe koje su takve tabore vodili, kao i sve ostale dužnosnike Kulturbunda.¹⁰⁴ Izgleda da je nepoznavanje jezika u nadziranju Nijemaca za vlasti bio otežavajući čimbenik. Tako izvješće kotarske uprave u Vinkovcima iz srpnja 1940. smatra da su mjesni Nijemci pod utjecajem nacizma, da se prema ostalom stanovništvu drže prezrivo, uz isticanje vlastite superiornosti, ali: “da bi se ipak kako-tako mogao ovdješnji rad Nijemaca kontrolirati, bilo bi potrebno, da se u njemačka sela ubace naša pouzdana lica bilo u kom vidu, koja poznaju dobro njemački jezik i da bar neki od žandara znadu njemački jezik”.¹⁰⁵

Djelovanje Kulturbunda na području školstva također je bilo nadzirano, uz pokušaje da ga se oteža. Tijekom kolovoza 1938. postojale su informacije o akciji Kulturbunda za prikupljanje starog željeza. Svaka mje-

¹⁰¹ HDA, BV BH - OUP, 58756/1940.

¹⁰² U tom razdoblju njemačka manjina u Jugoslaviji bila je pod znatnim utjecajem *Volksdeutsche Mittelstelle* (VoMi), ustanove Ministarstva kulture Trećeg Reicha, koja je koordinirala rad njemačkih manjina izvan Trećeg Reicha. Postojale su i razne druge ustanove i organizacije Trećeg Reicha koje su održavale kontakt s njemačkom manjinom u Jugoslaviji.

¹⁰³ HDA, grupa XI, kut. 28, inv. br. 2877, BV BH - ODZ, Pov I 56865/1939.

¹⁰⁴ HDA, BV BH - KB, 23149/1940, 39201/1940, 1545/1941, 5087/1941.

¹⁰⁵ HDA, BV BH - KB, 40868/1940.

sna skupina trebala je prikupiti barem jedan vagon željeza koji bi zatim bio prodan u Trećem Reichu, a prikupljena sredstva bila bi namijenjena Njemačkom školskom fondu. Budući da se jedan vagon mogao prodati za 6.000 dinara, 340 jugoslavenskih skupina Kulturbunda moglo je prikupiti najmanje dva milijuna dinara. Budući da nije postojala zakonska osnova za zabranu izvoza starog željeza, Odjeljenje za trgovinu, obrt (zamatstvo) i industriju Savske banovine je preporučilo da se zabrani skupljanje starog željeza, kao jedini način da se zaustavi ta akcija. Krajem 1939. Njemački školski fond počeo je pripremati akciju skupljanja dobrotvornih priloga u cijeloj državi. Budući da je ta akcija morala biti prijavljena vlastima, one su to iskoristile kao priliku da na diskretan i nezravan način dođu do podataka o osobama koje su tu akciju vodile i koje su se i inače isticale u vodstvu njemačke manjine. Banske vlasti su bile zainteresirane i za količinu prikupljenih sredstava i stvarnu namjenu tog novca.¹⁰⁶

Nadzor je vršen i nad njemačkim učiteljima. Početkom 1940. kotarska uprava u Osijeku je tražila od banskih vlasti da Stjepana Rettiga, učitelja u Ernestinovu, premjeste u mjesto gdje ne žive Nijemci, budući da je Rettig vatreni član Kulturbunda i da iz Trećeg Reicha prima promidžbeni materijal.¹⁰⁷ Početkom listopada 1940. Franjo Kolar, učitelj u njemačkom razredu osnovne škole u Drenjskom Slatiniku, stavljen je na raspolaganje ministarstvu prosvjete za premještaj u mjesto gdje nema njemačke manjine. On je optužen da je jednom seljaku rekao: “ja sam bio na radiu i čuo sam vijesti da francuska vojska gubi, a njemačka dobiva, pa što misliš tako će biti jednog dana i kod nas, kada bude njemačka vojska išla treba da stanemo u stranu i da ih pustimo da prodju”. Kolar je optužen da radi protiv interesa hrvatskoga naroda i označen kao “(...) simpatizer Njemačke i osjeća se Njemcem. Pošto u mjestu Slatiniku ima dosta njemačkih manjina, a on kao učitelj može da ima vidnog uticaja na njih, što sve ide na štetu naših državnih ineteresa, to bi ga trebalo što pre ukloniti iz sadanjeg mjesta službovanja”. Osim toga on “(...) ne poznaje hrvatskog a ni njemačkog književnog jezika nego govori potpuno švapski. Hrvatsku povijest je potpuno iskrivio i djeci je tako iskrivljenu predaje”. I učitelj u (c)idskim Banovcima Friedrich Hofman označen je kao pristaša nacizma. Izvješćeno je da s mladićima izvodi tjelovježbu i vojničke vježbe (bacanje bombi) sa zapovijedima na njemačkom jeziku.¹⁰⁸ Kotarska uprave u Našicama je u travnju 1940. tražila zabranu i raspuštanje Kulturbunda u selu Našička Breznica, budući da tamošnji njemački učitelj i učiteljica, koji su navodno u Trećem Reichu završili promidžbeni tečaj, vrše indoktrinaciju djece. Istovremeno njemačka djeca vrlo neredovito idu u

¹⁰⁶ HDA, grupa XI, kut. 28, inv. br. 2867, SB - ODZ, 40538/1939; BV BH - ODZ, 56709/1939, 10444/1940.

¹⁰⁷ HDA, grupa XI, kut. 29, inv. br. 2920, BV BH - ODZ, 3994/1940.

¹⁰⁸ HDA, BV BH - KB, 33508/1940, 73753/1940.

redovnu školu usprkos kaznama i pozivima nastavnika. U nekim slučajevima i roditelji i djeca Nijemci na ulici vrijeđaju učitelje što krnji njihov ugled.¹⁰⁹

Vršio se i nadzor nad Nijemcima koji su boravili na radu u Trećem Reichu. Tako je kotarska uprava u -akovu detaljno ispitala Franju Kime-la iz Gašinaca koji je od lipnja 1938. do travnja 1940. boravio u Trećem Reichu kao poljoprivredni radnik. Iako je izjavio da “Za vrijeme moga boravka u inostranstvu nisam ništa primjetio na štetu naše zemlje” i iako nije označen kao politički sumnjiv, ipak je od vlasti “stavljen pod diskretnu pasku”.¹¹⁰

Već prvog kolovoza 1938. ministarstvo pošta naredilo je svim pošta-ma u Dravskoj, Savskoj i Dunavskoj banovini da zadrže pošiljke s naci-stičkim promidžbenim materijalom. Okružnicom poštanskog ravnatelj-stva u Zagrebu od 13. rujna 1939. naredeno je da se pošiljke takvog sadržaja predaju tijelima javne sigurnosti, a preporučene pošiljke da se vrate pošiljaocima. Dopisivanje je stavljeno pod cenzuru.¹¹¹ Navest ću samo neke primjere cenzure pošte njemačke manjine u Banovini Hrvat-skoj. U svibnju 1940. kotarska uprava u Vukovaru cenzurirala je pismo koje je Ferdinand Zellig iz Tordinaca primio od poznanika iz Trećeg Reicha. Nakon dijela pisma koje je privatnog sadržaja, slijedi dio koji sla-vi njemačke pobjede u Norveškoj.¹¹² Isti poznanik slao je Zelligu i ilustrirane časopise. Oni su zaplijenjeni budući da su sadržavali njemačku ratnu promidžbu. Zellig, koji je ranije bio “(...) skroman i povučen čovjek, dok sada očito naginje nacionalsocijalistima i hitlerizmu” stavljen je pod nadzor vlasti. Također su u svibnju 1940. na dubrovačkoj pošti zadržane tri pošiljke za Richarda Wolfa, njemačkog državljanina i nastavnika nje-mačkog jezika. Pošiljke su sadržavale njemačke promidžbene materijale *Deutscher politischer Bericht* i *Deutscher Wirtschaftsbericht*.¹¹³ Budući

¹⁰⁹ HDA, grupa XI, kut. 29, inv. br. 2911, BV BH - ODZ, 15051/1940.

¹¹⁰ HDA, BV BH - KB, 22289/1940. Krajem 1930-ih u Trećem Reichu vladala je potreba za (nekvalificiranom) radnom snagom, budući da je njemačko stanovništvo sve više popunjavalo oružane snage i vojnu industriju. Dio radne snage dolazio je i iz Jugoslavije, a neki od tih radnika bili su i pripadnici njemačke manjine. Tijekom 1938. B. Altgayer i J. Redinger organizirali su slanje siromašnijih Nijemaca na rad u Treći Reich. Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, “Radnici bivše Jugoslavije na radu u Trećem Reichu (1933-1941)”, *Acta historico-oeconomica Iugoslaviae*, vol. III/1976., 134.-137.

¹¹¹ D. BIBER, n. dj., 176.-177.

¹¹² “Nun haben wir bereits über 8 Monate Krieg. Krieg ist etwas hässliches. Aber was der Engländer angezettelt hat bekommt er noch zu spüren. Sie werden es gelesen, bezw. durch den Rundfunk gehörr haben, dass unser Führer dort blitzartig zuschlägt wo es notwendig ist. In Norwegen ist der Engländer zu kurz gekommen. Auch Schleichwegen verlässt er jetzt Norwegen und lässt den verhetzen Norweger im Stich. Dies ist echt englisch”. HDA, BV BH - KB, 28374/1940.

¹¹³ HDA, BV BH - ODZ, 9370/1940. O njemačkom promidžbenom materijalu u Dubrovniku vidjeti i HDA, grupa XI, kut. 28, inv. br. 2871, BV BH - ODZ, Pov I 56136/1939.

da su sadržavale tiskovine koje su tendenciozno pisale o odnarođivanju jugoslavenskih Nijemaca, početkom 1941. na glavnoj pošti u Osijeku zadržane su dvije pošiljke koje je Institut za Nijemce u inozemstvu iz Stuttgarta poslao uredništvu *Slawonischer Volksbote* i članu Kulturbunda Franji Folku.¹¹⁴ Banske vlasti su cenzurom mogle doći i do određenih službenih dokumenata Kulturbunda. Ipak, pitanje je koliko je povjerljivih informacija Kulturbunda išlo redovnom poštom, budući da već u okružnici banskih vlasti iz studenog 1939. stoji da vodeće osobe njemačke manjine s Trećim Reichom komuniciraju preko tekljica koji su prije dolazili izravno iz Trećeg Reicha, a sada se veza održava preko njemačke mladeži u Celju i Mariboru.¹¹⁵ Po podacima kojima je u lipnju 1940. raspolagao kabinet bana (c)ubašića, vodstvo Kulturbunda u Novom Sadu je na području Banovine Hrvatske svoja priopćenja slalo B. Altgayeru i J. Maieru (Osijek), J. Redingeru (Vinkovci) i Bili Baldu (Zagreb). Priopćenja su primali i ravnatelji okružnih ureda Kulturbunda u župi Hrvatska¹¹⁶ - Mihalj Kek (Brezik, pošta Virovitica), Fric Lotije (Velimirovac, pošta Našica), Martin Jung (Forkuševci, pošta -akovo), Jakob Miler (kod Josipa (c)tumpfa u Velikoj Pisanici), Leopold Grau (Osijek), Jozef Futerer (Veliškovci, pošta Valpovo), Franc (c)tok (Trnjeni), Jozef Fric (Erdevik), Georg Felinger (Vukovar), Martin Nagel (Vinkovci), Andreas Folvajter ((c)idski Banovci), Jozef Bek, (Cerić, pošta Nuštar).¹¹⁷ Osim cenzure pošte, mjesne vlasti u -akovu i Našicama su sredinom 1940. tražili oduzimanje radioprijamnika koji su bili u vlasništvu Nijemaca, budući da oni neprestano slušaju radiopostaje Trećeg Reicha koje šire njemačku ratnu promidžbu.¹¹⁸

U pojedinim slučajevima mjesne vlasti su vršile znatan pritisak na pripadnike njemačke manjine. Kao primjer može se navesti Virovitica. U izvješću iz srpnja 1940. tamošnja kotarska uprava navodi da se svaki ispad članova Kulturbunda najstrože kažnjava. Tako se za širenje alarmantnih vijesti i njemačke promidžbe izriču zatvorske kazne od 4 do 10 dana, a jedan počinitelj takvog prekršaja bio je protjeran iz virovitičkog kraja u zavičajnu općinu Apatin. Za neprijavljeni boravak stranaca, neovlašteno posjedovanje oružja i uvredu Hrvatske seljačke zaštite kažnjavalo se s 500 dinara globe.¹¹⁹ I ovdje je pošta njemačke manjine cenzurirana a

¹¹⁴ HDA, BV BH - ODZ, 5495/1940. Zapljene njemačkoga promidžbenog materijala koji je stizao poštom bilo je i na području -akova. Vidjeti V. GEIGER, Nijemci -akova i -akovštine, n. dj., 210.-211.

¹¹⁵ Ipak, u izvješću kotarske uprave u Vinkovcima iz ožujka 1940. stoji da mjesne grupe Kulturbunda svoju korespondenciju otpremaju i dalje poštom, dok se nije moglo utvrditi otprema li se nešto tekljicama. HDA, grupa XI, kut. 28, inv. br. 2877, BV BH - ODZ, Pov I 56865/1939; BV BH - ODZ, 13132/1940.; BV BH - KB, 33941/1940.

¹¹⁶ Vidjeti bilj. 9.

¹¹⁷ HDA, BV BH - KB, 33941/1940.

¹¹⁸ D. BIBER, n. dj., 245., vidjeti i HDA, BV BH - KB, 29588/1940.

¹¹⁹ Hrvatska seljačka zaštita bila je poluvojna organizacija HSS-a. Više o njoj vidi F. JELIĆ-BUTIĆ, n. dj., 34.-36., 44.-50.

istaknutiji članovi Kulturbunda nalazili su se pod diskretnim nadzorom vlasti. Njihova imena “(...) uvrštena su u spisak sumnjivaca kao opasna, kao i u spisak taoca za slučaj mobilizacije, od svih sumnjivih pristaša Kulturbunda oduzeto je oružje i oružane isprave”.¹²⁰ Slično je bilo i u Novoj Gradišci, pa se B. Altgayer tužio banskim vlastima na držanje tamošnjeg redarstva, jer su Nijemci “(...) stalno bezrazložno izloženi raznim šikanacijama, preslušavanjima i premetačinama”. Nekima od njih se bez razloga oduzima oružje s oružnim listom. “Ovi ljudi su mahom skromni i mirni obrtnici, koji dosada nisu još nikad došli u konflikt sa zakonom i koji uredno vrše sve svoje podaničke i državljanske dužnosti.” Po mišljenju Altgayera takvim postupcima se želi zaustaviti osnivanje mjesne skupine Kulturbunda. Priznavajući da za to nema dokaza, Altgayer ipak smatra da iza svega toga stoji i židovski novac.¹²¹ Tijekom 1940. i kotarska uprava u -akovu je određenom broju Nijemaca oduzela legalno prijavljeno oružje. Nijemci kojima je oduzeto oružje označeni su kao uzročnici mržnje između Hrvata i Nijemaca u tom kraju, budući da imaju “(...) na ulici i u saobraćaju neprijateljski stav prema hrvatstvu i Hrvatima. (...) danomice stižu pritužbe i žalbe, kako pojedinaca tako i od organizacije HSS o izazovnom držanju pojedinih članova ‘Kulturbunda’ napose ovih kojima je oduzeto oružje pa je upravo potrebno, da se istima oružje - bar za sada oduzme”. Nijemci su kod banskih vlasti uložili žalbe na takav postupak, ali su one, na savjet kotarske uprave -akovo odbijene, iako je ostavljena mogućnost vraćanja oružja ako se prilike promijene, a podnositelji žalbi promijene svoje ponašanje.¹²²

Ako je bilo slučajeva gdje su se pojedini pripadnici državnih službi u Banovini Hrvatskoj javno očitovali u potpori Kulturbundu, to je bio dobar povod banskim vlastima da takvog pojedinca ocijene kao sumnjivog i zatraže provjeru njegovih političkih stajališta. To se dogodilo profesoru na realnoj gimnaziji u Virovitici Stjepanu Kordiću kada je na koncertu Kulturbunda zahvalio J. Maieru na njegovoj pažnji prema Hrvatima i izrazio radost što Nijemci uviđaju da se Hrvati bore samo za svoja prava. Na traženje Zagreba, virovitičko redarstvo opširno je izvijestilo i o Kordićevoj naklonjenosti ustašama.¹²³

Usprkos svim ovim mjerama banskih vlasti, one ipak nisu mogle, niti su željele ograničiti ili i u potpunosti zabraniti djelatnost Kulturbunda. Jugoslavenska vlada je željela imati dobre odnose s Trećim Reichom. Zato je bila spremna, posebno nakon kapitulacije Francuske, na mnogo-

¹²⁰ HDA, grupa XI, kut. 29, inv. br. 2911, BV BH - ODZ, 15051/1940.

¹²¹ HDA, BV BH - KB, 73908/1940. Kabinet bana je Altgayerovu žalbu poslao u Novu Gradišku da tamošnja kotarska uprava ispita njihovu istinitost.

¹²² U istoj akciji oružje je oduzeto i određenom broju pripadnika četničkih udruženja. HDA, BV BH - ODZ, 10017/1940, 10106-10131/1940, 12923-12936/1940 i 13276-13308/1940; BV BH - KB, 28892/1940.

¹²³ HDA, grupa XI, kut. 31, bez inventarnog broja, BV BH - KB, 11090/1941.

brojne ustupke njemačkoj manjini, iako je bilo očito da njezina djelatnost prelazi okvire kulturno-prosvjetne aktivnosti.¹²⁴ U skladu s tim, jedan dužnosnik Kulturbunda je krajem 1940. izjavio da su vlasti prije činile razne zapreke u organizaciji Kulturbunda, ali da sad Kulturbund uživa sve olakšice i u Zagrebu i u Beogradu.¹²⁵ Zato istovremeno sa stalnim nadzorom njemačke manjine postoji i vidljiva briga vlasti da ona bude zaštićena od ispada pojedinaca, što bi samo pogoršalo jugoslavenske odnose s Trećim Reichom.¹²⁶ To je vidljivo i iz naredbe koju je u srpnju 1939. predsjednik vlade i ministar unutarnjih poslova D. Cvetković uputio Savskoj banovini. U njoj naređuje da se kazni one koji koriste nacističke pozdrave, kao jasan oblik nacističke promidžbe. No, istovremeno Cvetković traži takav postupak i zato "(...) da građani, svojim direktnim reagiranjem i obračunavanjem sa izazivačima, sami ne naruše javni red i mir (...) Sem toga, neumesna upotreba imena šefa susedne države (misli se na korištenje Hitlerova imena u pozdravima, op. N. B.) može izazvati neželjene incidente i time ugroziti dobre odnose između nas i Nemačke".¹²⁷

Isto tako, vlasti su dopustile da se početkom 1941. održe godišnje skupštine mjesnih skupina Kulturbunda, iako je od 18. svibnja 1940. postojala naredba o privremenoj zabrani javnog okupljanja.¹²⁸ Kada je u osječkom Hrvatskom narodnom kazalištu od 20. do 23. ožujka 1941. gostovala kazališna skupina Kulturbunda iz Novog Sada na čije su predstave dolazili uglavnom Nijemci osječko redarstvo je javilo kabinetu bana da je "(...) preduzelo sve potrebne mjere opreza, da ove priredbe proteku u potpunom redu i miru i bez incidenata, kod svake priredbe prisutvovati će izaslanik ove vlasti sa dovoljnim brojem civilnih i uniformiranih redarstvenih organa".¹²⁹ Očigledno su ove vidljive mjere sigurnosti bile su poduzete da bi se osigurali Nijemci koji su dolazili na te predstave.

Vidljiva je razlika u odnosu banskih i mjesnih vlasti prema njemačkoj manjini. Dok su u Zagrebu (i Beogradu) trebali misliti na "visoku politiku" neizazivanja Trećeg Reicha oštrim istupima protiv njemačke manjine, mjesne vlasti na područjima gdje je živjela brojnija njemačka manjina bile su raspoložene za puno oštrije postupke, što se vidi iz oduzimanja le-

¹²⁴ D. BIBER, n. dj., 211.-212., 241.

¹²⁵ Kao u bilj. 20.

¹²⁶ Nakon što su razbijeni prozori na prostorijama Kulturbunda u Osijeku, gradsko redarstvo je izvijestilo banske vlasti da je poduzelo najenergičnije mjere da pronađe počinitelje tog djela. HDA, BV BH - KB, 27727/1940.

¹²⁷ Kao bilj. 45.

¹²⁸ HDA, BV BH - KB, 1545/1941.

¹²⁹ HDA, BV BH - KB, 23899/1941. Na tim predstavama Norbert Goedicke, kotarski vođa Nijemaca u Osijeku, istaknuo je da je u Osijeku još u 18. stoljeću djelovalo njemačko kazalište, a početkom stoljeća postojala je i stalna njemačka kazališna trupa.

galno prijavljenog oružja, radioprijamnika ili iz zahtjeva da se zabrane mjesne skupine Kulturbunda. Kao primjer može se navesti dozvola za Kulturbundovo skupljanje zimske pomoći u zimi 1939./1940. Osječko redarstvo tražilo je zabranu te akcije, budući da je pretpostavljalo da će skupljena sredstva završiti u Trećem Reichu. Ban (c)ubašić je, u dogovoru s ministrima unutrašnjih i vanjskih poslova, akciju ipak odobrio, budući da bi njezina zabrana mogla pogoršati odnose s Trećim Reichom. (c)ubašić i ministri su čak pronašli “rupu” u zakonu, kojom se pomoć za neku zaraćenu zemlju ipak može skupljati, ako se šalje Crvenom križu te zemlje.

Sličan slučaj ponovio se početkom 1941. kada je vinkovačko redarstvo više puta tražilo od banskih vlasti da zabrane održavanje koncerta Kulturbunda na kojem su trebala biti prikupljena sredstva za novi njemački narodni dom. Po pripremama za koncert moglo se zaključiti da se radi o događaju s političko-promidžbenom porukom o brojčanoj snazi Nijemaca u tom kraju. Usprkos tomu, Zagreb je ipak dopustio da se koncert održi.¹³⁰

Ako je kotarska uprava u -akovu krajem 1938. u izvješću Savskoj banovini javljala o dobrim odnosima između Nijemaca i ostalog stanovništva¹³¹, za vrijeme Banovine Hrvatske vidljive su sve veće napetosti između većinskoga hrvatskog (i srpskog) stanovništva i Nijemaca. U travnju 1940. Kulturbund u Brčkom podnio je tamošnjoj kotarskoj upravi žalbu protiv Zumbula Montilja koji je na banketu priređenom u povodu Hitlerova rođendana “grubo klevetao ovdašnju lojalnu njemačku manjinu” vrijeđajući Hitlera i simbole njemačkog naroda.¹³² Na području općine Beška 15. studenoga 1940. jedan redarstvenik je ubio Nijemca Petra Theringera, što je u jednom govoru J. Redinger označio bezrazložnim i unaprijed planiranim zločinom koji je plod srpske mržnje protiv domaćih Nijemaca.¹³³ Kulturbund se žalio kotarskoj upravi u -akovu zbog napada na Johanna Bahmera iz Koritne. Njega su 19. ožujka 1941. izboli nožem Hrvati koji su navodno poznati kao neprijatelji Nijemaca. Kulturbund je ovaj incident smatrao “(...) propustom za Koritnu odgovornog predstavnika hrvatskog vodstva, koji nije poradio na tome, da svoje pristaje uvjerava u neosnovanosti neprijateljskog stava Hrvata prema Nijemcima, što može da ima samo štetne posljedice u ovim izvanrednim vremenima. Mi sa naše strane ne propuštamo nijednu priliku, da u naše sunarodnjake usadimo potpuno razumijevanje narodnih težnja Hrvata kojima mi Nijemci ni u kojem slučaju ne želimo biti na štetu, te smo u tim nastojanjima potpuno uspjeli”. U izvješću banskim vlastima od 4.

¹³⁰ HDA, grupa XI, kut. 28, inv. br. 2870, SB, 50089/1939; BV BH - KB, 851/1941.

¹³¹ V. GEIGER, Nijemci -akova i -akovštine, n. dj., 207.

¹³² Žalbu Kulturbunda upućenu kotarskoj upravi u Brčkom potpisali su Vilim Kles i Danilo (c)nepf. HDA, BV BH - KB, 23809/1940.

¹³³ HDA, grupa XI, kut. 29, inv. br. 2919, BV BH - KB, 85963/1940.

travnja 1941. kotarska uprava u -akovu je negirala političku pozadinu tog incidenta. Sve više vijesti o navodnim napadima na Nijemce označene su kao lažne i neosnovane, a cilj im je srušiti "(...) snošljivi, dapače dobri odnos, koji je vladao do ne davna, a koji djelomično i danas vlada među (...)" Hrvatima i Nijemcima.¹³⁴ I s drugih područja stizale su vijesti o pogoršanju njemačko-hrvatskih odnosa. Tako u izvješću Savskoga žandarmerijskog puka iz svibnja 1940. o njemačkoj manjini u (c)pišić-Bukovici, kotar Virovitica, stoji da su Nijemci koji su se tamo naselili od sredine 19. stoljeća postali brojniji i gospodarski jači od Hrvata, odlično su organizirani, a vrše promidžbu i prikupljanje podataka za Njemačku. U lošim su odnosima s Hrvatima, a posebno od osnivanja Kulturbunda. "U tom svom društvu Kulturbundu oni su vrlo dobro organizovani i provadjaju akciju kao da su oni u ovoj državi apsolutni gospodari, te se na Hrvate i na druge Slovene uopšte ne obaziru. Oni ne samo na svojim tajnim sastancima, nego i javno govore da će Hitler zauzeti Jugoslaviju isto kao Čehoslovačku, Poljsku, Norvešku. Pošto se od vojnih vlasti u mjestu Spišić-Bukovici vrši utvrđivanje granice oni to sa prezirom gledaju i kažu da je to za njih sve tako slabo i bedno i da će Hitler sve zauzeti (...)" Njemci koji su naseljeni u opštini Suho Polje i Cabuna - otvoreno i javno prijete Hrvatima i naseljenim dobrovoljcima¹³⁵, da kad dodje vreme da će ih sve pobiti".¹³⁶ Početkom 1941. u Viškovcima kraj -akova se okupilo oko 60 pripadnika mladeži koji su čekali da u tom selu započne tečaj Kulturbunda. Bili su u odorama i naoružani bodežima. Po izvješću vlasti: "Kako u Viškovcima ima pretežno žitelja Hrvatske narodnosti, to je većina ovih uzbudjena pojavom uniformiranih njemačkih omladinaca, protiv kojih postoji među hrvatskim žiteljstvom ovoga sreza od prije veliko neraspoloženje i prijeti opasnost, da bi moglo doći do tvornih sukoba".¹³⁷ U pojedinim slučajevima njemačka manjina optužena je kao opasni destabilizirajući čimbenik u Banovini Hrvatskoj, koji surađuje sa svim političkim protivnicima HSS-a. To se vidi iz govora bivšega narodnog zastupnika HSS-a Andrije Pavlića iz Karlovca, koji je održan 30. studenog 1940. u -akovu. Po informacijama MUP-a on je Nijemce nazvao "kulturašima" i "bundašima" i optužio ih da su politički agenti Beograda, suradnici frankovaca i komunista kojima je cilj izazivanje nemira i rata. Izjavio je da Nijemci koji se uključe u Kulturbund moraju nestati: "Za taj posao je spremno 400.000 naoružanih Hrvata iz 'Hrvatske zaštite'. Ukoliko braća iz -akova ne budu kadra da to sami izvedu, doći će im u pomoć ljudi iz Karlovca, da likvidiraju (c)vabe". Kasnije je kotarska

¹³⁴ HDA, BV BH - KB, 25529/1941. Nakon što je 27. ožujka 1941. svrgnuta vlada Cvetković-Maček, bilo je više slučajeva napada na pripadnike njemačke manjine. J. MIRNIĆ, n. dj., 74.

¹³⁵ Misli se na osobe koje su kao dobrovoljci bili u srbijanskoj vojsci u Prvom svjetskom ratu, zašto su nakon 1918. u sklopu agrarne reforme nagrađeni zemljišnim posjedima.

¹³⁶ HDA, grupa XI, kut. 29, inv. br. 2911, BV BH - ODZ, 15051/1940.

¹³⁷ HDA, BV BH - KB, 1546/1941.

uprava u -akovu pokušala ublažiti Pavličeve izjave, budući da su imena kojima je on nazivao Nijemce i oni upotrebljavali. Ipak, i oni su priznali da je Pavlič izjavio: “(...) da se ovdašnji Njemci moraju prilagoditi našim prilikama, napose Hrvatskom pokretu, pa neka se ne usude raditi protiv Hrvatske ili Hrvata, jer inače, da u Hrvatskoj ima dosta praznih vagona, kojima će se svi ovi Njemci prebacivati u Njemačku, kao što se prebacuju oni iz Besarabije”.¹³⁸

Nakon što je vojnim udarom 27. ožujka 1941. svrgnuta vlada Cvetković-Maček koja je pristupila Trojnom paktu, Sepp Janko je odmah brzojavio svim dužnosnicima Kulturbunda da do daljnjeg obustave javno djelovanje, očigledno da bi se smanjila mogućnost protunjemačkih izgreda do kojih je došlo nakon vojnog udara.¹³⁹ Tako je vukovarsko redarstvo javilo banskim vlastima da je na večer 27. ožujka 1941. Sepp Janko iz Novog Sada poslao brzojav Georgu Fellingneru, vođi vukovarskoga okružnog odbora Kulturbunda, da odmah obustavi djelovanje svih mjernih skupina. Banske vlasti su obaviještene da će brzojav biti uručen Fellingneru sljedećeg dana ujutro.¹⁴⁰

Njemačka manjina u Banovini Hrvatskoj kao vojni čimbenik

Banovina Hrvatska postojala je u razdoblju tijekom kojeg se Europom širio Drugi svjetski rat. U takvoj situaciji postavljalo se i pitanje vojne organizacije i držanja njemačke manjine u slučaju napada osovinskih sila na Jugoslaviju.

Njemačka manjina javno je izjavljivala da je u potpunosti lojalna Kraljevini Jugoslaviji. No, zbog njezine sve veće naklonosti Trećem Reichu i raznih incidenata u kojima su sudjelovali Folksdojčeri ta lojalnost vlast je stavila pod sumnju. Tako je početkom lipnja 1940. kotarska uprava u Slavonskoj Požegi javila banskim vlastima: “skoro svi Njemci, pripadnici njemačke manjine (...) raspoloženi su za Njemačku kao i za njihovog vođu Hitlera (...) te vjerojatno da bi stali na stranu Njemačke, u slučaju kakvog zapleta ili rata između naše i Njemačke države”.¹⁴¹ Isto tako i u jugoslavenskoj vojsci vladalo je nepovjerenje prema vojnicima pripadnicima njemačke manjine, budući da je Treći Reich smatran za najvjerojatnijeg protivnika u slučaju rata.¹⁴² U jednoj okružnici upućenoj banskim vlastima navedeno je: “vojni obveznici manjinske narodnosti (očigledno se misli na Nijemce, op. N. B.), koji se vraćaju sa otsluženja kadrovske roka ili po izdržanoj vežbi, šire u gradjanstvu alarmantne vesti i rdjavo se izražavaju o našoj vojsci i oficirima. U nekoliko slučajeva utvrđeno je,

¹³⁸ HDA, BV BH - KB, 16686/1941.

¹³⁹ D. BIBER, n. dj., 211., 262.

¹⁴⁰ HDA, BV BH - KB, 26046/1941.

¹⁴¹ HDA, grupa XI, kut. 29, inv. br. 2911, BV BH - ODZ, 15051/1940.

¹⁴² D. BIBER, n. dj., 233.-234.

da su ovakovi obveznici javno izrazili želju, da u Jugoslaviju dodje Hitler i oslobodi ih, a potom napravi red, zatim da se o oficirima naše vojske izražavaju nepovoljno i vredjajuće”. Nadzoru nad vojnicima pripadnicima njemačke manjine pridružile su se i vlasti Banovine Hrvatske. Tako je kotarska uprava u Vukovaru u lipnju 1940. skrenula pažnju komandantu 17. pješadijskog puka na Josipa Beka, pričuvnika iz Cerića, koji je označen kao djelatni član Kulturbunda, lukav, prepređen i politički nepouzdan.¹⁴³

Jugoslavenski MUP je u tom razdoblju tražio od banskih vlasti u Zagrebu provjeru različitih informacija (ili glasina) o vojnoj i obavještajnoj djelatnosti njemačke manjine. Tako je u travnju 1940. javljeno da agenti Trećeg Reicha u uskoj suradnji s Kulturbundom među jugoslavenskim Nijemcima provode skupljanje novčanih priloga za *Westwall*¹⁴⁴, pri čemu su pojedinci ucijenjeni da isplate određena sredstva. Mjesne vlasti Banovine Hrvatske nisu pronašle nikakve dokaze za ove tvrdnje.¹⁴⁵ Početkom svibnja 1940. postojale su informacije po kojima Treći Reich nije udovoljio traženjima jugoslavenskih Nijemaca da kao dobrovoljci budu primljeni u njemačke oružane snage, ali su im zato podijeljeni sabotažni zadaci koje su trebali obaviti u slučaju njemačkog napada na Jugoslaviju.¹⁴⁶

Početkom srpnja 1940. trebalo je provjeriti obavijesti o navodnom preustroju njemačke obavještajne i promidžbene mreže u Jugoslaviji. Po tim informacijama ukupna obavještajna i promidžbena služba trebala se nadalje vršiti preko ćelija od najviše pet osoba, koje je trebalo organizirati u svakom mjestu u kojem žive Nijemci. Ćelije su trebale organizirati družine (*Kameradschaft*), koje su se dijelile na SS i SA sekciju.¹⁴⁷ Odabrani pojedinci su trebali krenuti na posebne tečajeve za obavještajnu i promidžbenu djelatnost. Izvješća su se trebala slati isključivo po teklićima koji imaju vlastita prijevozna sredstva, dok se javni prijevoz trebao po svaku cijenu izbjegavati. Takva organizacija, u koju je trebalo uključiti i žene, trebala je pristupiti organiziranju terorističkih akcija. Većina mjesnih vlasti na području Banovine Hrvatske nije mogla potvrditi niti jednu od navedenih informacija.¹⁴⁸

¹⁴³ HDA, BV BH - KB, 33941/1940, 35615/1940, 40866/1940.

¹⁴⁴ *Westwall*, tj. Zapadni bedem ili Siegfriedova crta bila je sustav utvrđenja na zapadnoj njemačkoj granici. Lichtenberger ovu glasinu iz travnja 1940. smatra potpuno neutemeljenom: “Samo jedan potpuno nerealističan čovjek bi mogao doći na takovu ideju”. Lichtenbergerovo pismo.

¹⁴⁵ HDA, BV BH - ODZ, 13132/1940.

¹⁴⁶ HDA, grupa XI, kut. 29, inv. br. 2934, BV BH - KB, 22149/1940. Lichtenberger u svome pismu smatra ovu mogućnost potpuno nerealnom i izmišljenom.

¹⁴⁷ SS (*Schutzstaffel*) - zaštitni odjeli, SA (*Sturmabteilung*) - jurišni odredi, poluvojne organizacije nacističke partije u Trećem Reichu.

¹⁴⁸ HDA, BV BH - KB, 40868/1940. Ovaj dokument o preustroju njemačke obavještajne službe u Jugoslaviji može se naći i u zborniku dokumenata *Aprilski rat 1941.*, n. dj., knjiga 1, dok. br. 240, a spominje ga i D. BIBER, n. dj., 239.

MUP je u siječnju 1941. obavijestio vlasti u Zagrebu da se tečajevi za promidžbenu djelatnost mjesnih skupina Kulturbunda, na kojima se тумачe propisi SS-a i *Hitlerjugenda*, održavaju u Elemiru za Banat, u Belom Manastiru za zapadnu Bačku i Baranju, u Obrovcu za srednju i južnu Bačku, u Putincima za Srijem i u Vinkovcima za Slavoniju. Voditelji tih tečajeva su prethodno išli na predavanja u Novi Sad. Također je početkom 1941. MUP zatražio od banskih vlasti da provjeri obavijesti po kojima je Kulturbund naredio svojim pripadnicima da nabave dvije odore. Jedna se trebala sastojati od crnih čakšira, čizama i kratkog kaputa crne boje. Ova je navodno trebala poslužiti kao znak raspoznavanja u slučaju njemačkog napada. Drugo odijelo, štajerskog kroja, trebalo je služiti za svečane prigode. Tijekom veljače i ožujka mjesne vlasti nisu mogle potvrditi postojanje takve naredbe, iako su muški članovi Kulturbunda, a posebno dužnosnici i mlađi, nosili crne čakšire (jahačke hlače) s kaišem, čizme, kratke sportske kapute ili prsluke s posrebnim dugmadima, bijele košulje dugih rukava i crne kape, a djevojke crnu plisiranu suknju i crni prsluk. Mlađi pripadnici Kulturbunda su umjesto čizmi nosili i duge bijele vunene čarape, a oko lijeve ruke bijelu vrpcu sa slovima SDKB (*Schwäbisch-deutscher Kulturbund*) i zatvorenim kukastim križem kao oznakom Nijemaca u inozemstvu. Iako nisu primijećena u većem broju, pojedini stariji članovi imali su i odjela štajerskog kroja - bijele čarape, kratke hlače do koljena, a preko bijele košulje crne ili zelene pršnjake s posrebnom dugmadi.¹⁴⁹

Očigledno, postojale su različite glasine koje su upozoravale da njemačka manjina služi kao diverzantsko-obavještajna služba Trećeg Reicha u Kraljevini Jugoslaviji. Vlasti Banovine Hrvatske uglavnom nisu raspolagale činjenicama kojima bi se te glasine mogle i potvrditi, što se dijelom može objasniti slabostima tih vlasti¹⁵⁰, ali isto tako treba uzeti u obzir i mogućnost da su te glasine bile pretjerane, posebno ako se uzme u obzir kasnija izjava B. Algayera da je njemačka manjina travanjski rat 1941. dočekala s iznenađenjem i strahom.¹⁵¹

Kada se govori o Njemačkoj momčadi (*Deutsche Mannschaft*), kao poluvojnoj postrojbi Kulturbunda¹⁵², treba znati da ta organizacija sve

¹⁴⁹ HDA, BV BH - KB, 1925/1941.

¹⁵⁰ Jugoslavenske vlasti su smatrale da nadziranjem Kulturbunda ne mogu doći do svih bitnih podataka o njemačkoj manjini, budući da je njezina ilegalna djelatnost dobro prikrivena kroz različita sportska i pjevačka udruženja. I D. Biber je smatrao da je jugoslavenski obavještajni sustav bio preslab da bi djelotvorno razotkrivao rad neprijateljskih obavještajaca. HDA, grupa XI, kut. 28, inv. br. 2877, BV BH - ODZ, Pov I 56865/1939.; D. BIBER, n. dj., 212., 241.-243.

¹⁵¹ V. GEIGER, Saslušanje Branimira Altgayera 1949., n. dj., 584.-585.

¹⁵² D. Biber navodi da je tijekom zime 1940./1941. po ugledu na SA odjele započelo ustrojavanje poluvojnih skupina Kulturbunda - Njemačke momčadi (*Deutsche Mannschaft*). J. Mirnić navodi da je *Deutsche Mannschaft* u Bačkoj osnovana u listopadu 1940., ali ne u obliku diverzantskih jedinica, nego nenaoružanih skupina koje su čuvale red na različitim javnim priredbama. D. BIBER, n. dj., 194.-195., 258.; J. MIRNIĆ, n. dj., 70.-72.

do travanjskog rata 1941. nije ni postojala, a posebno ne u obliku dobro organiziranih poluvojnih snaga.¹⁵³

Zaključak

Za vrijeme Banovine Hrvatske njemačka manjina koja je živjela na njezinu teritoriju dobrim je dijelom uključena u rad Kulturbunda. U ovom razdoblju ta organizacija je, uz kulturno-prosvjetnu, razvila i opsežnu političku djelatnost, pokušavajući se što bolje i sveobuhvatnije organizirati. Odnos vlasti Banovine Hrvatske i HSS-a prema njemačkoj manjini bio je višeznačan. S jedne strane njoj je dana široka sloboda djelovanja, pa i onda kada je to kršilo mjere koje su trebale osigurati jugoslavensku neutralnost.¹⁵⁴ Takav blagi odnos banskih vlasti sigurno je izazvan potrebom da se održe dobri odnosi s Trećim Reichom, čija se gospodarska i politička prisutnost u Banovini Hrvatskoj također sve više osjećala.¹⁵⁵ S druge strane agresivna politička djelatnost Kulturbunda koji sve više promiče i pomaže politiku Trećeg Reicha i nacističku ideologiju izazivala je nemir i zabrinutost hrvatskog stanovništva, pa dolazi sve više do incidenata između njemačke manjine i većinskog stanovništva.¹⁵⁶ Iako su vlasti Banovine Hrvatske u pojedinim slučajevima bile blagonaklone prema Kulturbundu, one su ipak poduzimale mjere intenzivnog nadzora njemačke manjine, a u pojedinim slučajevima su (oštro) ograni-

¹⁵³ Zapravo, po mišljenju J. Lichtenbergera, tadašnjeg dužnosnika Kulturbunda, postojale su tek sportske sekcije koje su tijekom travanjskog rata spontano sudjelovale u pojedinim vojnim akcijama, ali tek nakon što se jugoslavenska vojska uglavnom već raspala. V. GEIGER, Saslušanje Branimira Altgayera 1949., n. dj., 581.- 583., 594.-595. Zato su očigledno pretjerane tvrdnje V. Terzića, koji je smatrao da su jugoslavenski Nijemci kao peta kolona u pozadini jugoslavenske vojske tijekom travanjskog 1941. rata "(...) svojim konkretnim doprinosom - više vredeli Nemačkoj Vrhovnoj komandi od jedne najbolje operativne armije". Velimir TERZIĆ, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941 - Uzroci i posljedice poraza*, knjiga 1, Beograd, Ljubljana, Titograd 1982., 202.

¹⁵⁴ Tako početkom 1940. u jednom izvješću francuskog konzula u Zagrebu stoji da "(...) jugoslavenske vlasti ne preduzimaju nikakve efikasne mere protiv rada nemačkih špijuna i bezobzirnih propagatora". HDA, grupa XI, kut. 29, inv. br. 2899, BV BH - ODZ, 14721/1940.

¹⁵⁵ Više o tome u M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ kao u bilj. 91. Treba uzeti u obzir i da je u HSS-u i upravi Banovine Hrvatske bilo osoba koje su blagonaklono gledale na nacističku ideologiju. S druge strane, u tadašnjoj hrvatskoj javnosti postojalo je i vidljivo neprijateljstvo prema nacizmu. Tako jedna anonimna brošura nabrajajući njemačke okrutnosti u Češkoj i Poljskoj upozorava da bi u slučaju njemačke okupacije Jugoslavije "bila (...) zatvorena i Seljačka sloga, a narod bi bio kažnjavan ako bi pjevao "Lijepa naša domovino" ili "Još ni jedan Zagorec" (...) Neka svaki Hrvat odluči za sebe što je bolje - život u našoj slobodnoj Banovini Hrvatskoj, unutar moćne Jugoslavije ili život pod Hitlerom!" *Da li Banovina Hrvatska ili Hitlerova provincija*, Zagreb 1940., 15.

¹⁵⁶ Različiti incidenti između Hrvata i pripadnika njemačke manjine nastavili su se i za vrijeme NDH. Nekoliko vrlo zanimljivih primjera takvih sukoba daje V. GEIGER, "Nijemci -akova i -akovštine u Drugom svjetskom ratu (1941.-1945.)", ČSP, 28/1996., br. 3, 410.

čavale njegovu djelatnost. Također je vidljivo da su banske vlasti često raspolagale različitim glasinama i poluinformacijama, koje u nekim slučajevima i nije ni bilo moguće provjeriti, ali koje su u svakom slučaju pridonijele stvaranju određene negativne slike o opasnosti koju za Banovinu Hrvatsku i Jugoslaviju predstavlja djelovanje njemačke manjine.

SUMMARY

GERMAN ETHNIC MINORITY IN THE DOCUMENTS OF CROATIAN BANOVIINA, 1939-1941

The autonomous Croatian *Banovina* was established as a result of the August 1939 agreement between Vladko Maček, the president of the Croat Peasant Party and Dragiša Cvetković, the prime minister of the Yugoslav government. Soon after the agreement Germany attacked Poland and the Kingdom of Yugoslavia declared its neutrality in the conflict that was spreading across the Europe.

The authorities of the Croatian *Banovina* observed and made large number of reports about the cultural, educational and economical activities of the German minority which was organized in *Kulturbund*. The authorities were especially interested in the political activities of the German ethnic minority and its possible military role in case of the Axis' attack on Yugoslavia.

Attitude of the Yugoslav and Croatian *Banovina* authorities toward ethnic Germans was ambiguous. In order to keep good relations with the Third Reich, Yugoslav and Croat authorities allowed German minority to conduct a wide range of activities. At the same time authorities were deeply suspicious toward them, because they were regarded as potentially unloyal elements connected with the Third Reich and Nazi movement. Although relations between the Croats and the ethnic Germans were mainly good, numerous documents from the period between August 1939 and the Axis' attack on Yugoslavia in April 1941 also show the increasing number of various incidents between the ethnic Germans and Croat (and Serb) population.